

1-58.

Н. В. ГОГОЛЬ

ТАРАС БУЛЬБА

5293 ✓

ИИВ. №

~~8965~~

ҚАЗАҚТЫҢ
БІРІККЕН МЕМЛЕКЕТ БАСПАСЫ
Алматы — 1945

Подарская обл.
Старо-Островецкая
Библиотека
им. Н. Островского

Н. В. ГОГОЛЬ

ТАРАС БУЛЬБА

Ескертулерін жазған

ЧЕРНЯК Б. Х.

Орысшадан аударған

НУРТАЗИН Т.

ҚАЗАҚТЫҢ
БІРІККЕН МЕМЛЕКЕТ БАСПАСЫ
Алматы — 1945

йыға ана байғус білместе, ал, ана балаларының бір тамашы қанының жолына өзін курбан қылуға дайын. Әлемнің алыбы ұйқысурап бара жатқан балаларының көзіне ана едіреп жасты көзін тікті, кім біледі, Бульба ояған соң екі-үш күннен кейін жүрерміз, дер деп те ойлады. Мүмкін, Бульба ертең жүреміз деп, арақты көп ішкендіктен айтқан шығар.

Аспандағы жарқыраған ай ұйықтаған жанға толы шарбақты, вербаның¹⁾ қалың тобын, шарбақты қоршаған қаданы көлкелеген биік төбені күміс жарығымен алдақашаннан-ақ жуып тұр. Ана сүйікті балаларының басында отыр, бір минут олардан көзін алған жоқ, ұйқыны ойлаған жоқ. Таңның жуықтығын сезген аттарда шөп жеуін қойып, жусап жатысты; вербаның ушарбасындағы жапрақтар қалтырай бастады, бұл қалтырау төмендей-төмендей вербаның бар жапрағына жайылды. Ана таң атқанша отырды, тіпті талып шаршаған жоқ, түн созыла берсе екен деп тіледі ішкінен. Өрістегі қулынның шіңгірлеп кіснegenі, қоңыраудай естіліп жатты. Қызыл саддақ аспанда айқындай ірге тепті, Бульба кенет оянып, ушып түре келді. Кешегі берген жарлықтары бұлжымастан оның есінде еді. «Ал, балалар, осы ұйықтағандарың жетер! Уақыт болды! Уақыт болды! Аттарыңды суарыңдар! Әлгі кәрі, (әйелін ол осылай атайтын), қайда? Бізге асты тезірек дайында, кәрім, сапарымыз ұзақ!»

Байғус ана соңғы үміттен қол үзіп, аяғын зорға басып үйге кіріп кетті. Көзінен жасы барлап жүріп ана таңертеңгі тамақты дайындап жүргенде, Бульба жүруді қамдап бұйрықтарын беріп, атқорада болып, балаларына ер-турманды өзі тандап ыңғайлады. Бурсақтар²⁾ тез түледі: бұрынғы сатпақтанған етіктің орнына күміс, тағалы қызыл сафьян етік, Қара теңіздің кеңдігіндей, мың қатармалы, алтын баулы шалбар киді. Қор-қорға арналған

1) қарағаш реуішті ағаш,

2) Бурста оқушылар, —

түрлі әлеміштер, шашақты қайыстар алтын бауға салыратып тағылған. Жарқыраған ал қызыл түсті сукнодан тіккен Козакин¹⁾ оюлы белбеумен буылған; таңбалы түрік пистолеті белбеуге қыстырылған; ұзын қылыш аяқпен арпалысып жүр. Олар күн жөнді шалмаған жүздері ағарған, сулуланған секілді. Қырбықтанған қара мұрты бетінің ағын, жастықтың, әлуетті бояуын айқын елестетіп тұр; алтын төбелі, қара буйра елтірі бөрікте оларға жарасулы. Байғус ана оларды көргенде тіл катуға мұршасы, келмей, мөлдіреген жас көзіне іркіліп тура қалды.

«Ал, балаларым, бәріде дайын! Тоқтаудың хажеті жоқ!» деді Бульба. «Енді христиан әдеті бойынша сапарға шығар алдында бәрімізде тізе бүгуіміз керек».

Бәрі, есікте тұрған балаларға дейін түгелі мен отырды.

«Ана, енді балаларыңа батаңды бер!» — деді Бульба. «Тайсалмай соғыс, рыцарь намысын кіршіксіз қорға, христиан дініне көкірегің адал болсын, деп тіле кудайдан. Олай болмаған күнде мейлі қурып, бұл дүниеде ісінде қалмасын! Балалар, анаға жақын барындар. Ананың батасы суда, да, курда да аман сақтайды». Елжіреген жүрегімен ана балаларын кушақтады; кішкене екі иконды²⁾ қойнынан алып, солқылдап жылап, балаларының мойнына кигізді. «Алланың анасы... сендерге жәрдем берсін..., улдарым... анаңды ұмытпаңдар... тым болмаса хабарларыңды білдіріп тұрыңдар...». Будан әрі ананың сейлеуге дәрмені жетпеді.

«Ал, жүрейік, балалар!» деді Бульба. Қрыльцоның³⁾ алдында аттар ерттеулі тұр еді. Бульба өзінің Перісіне атын мініп алды, үстіне жыйырма бұт жүктің пайда болғанын сезген ат қутырғандай жарқ берді; Тарас өте жуан және ауыр еді. Балаларының да атқа мініп алғанын көрген ана кіші улын бас салды, оның нурлы жүзі өте жылы көрінді; ана кіші улының үзеңгісіне жармасып,

1) Қатарма белді, тар жеңді шекпеннің бір түрі.

2) Икона — кудайдық пішіні.

3) Есіктің басқышы.

ерше жабысты, көзіне түк көрінбеді, қолын айырғысы келмеді. Екгезердей өкі козак ананы ептеп қана көтеріп, үйге алып жөнелді. Жолаушылар қакпадан шыққанда анада кустай ушып қакпадан жүгіріп шықты, айтып болмастык қуатпен атты токтатты, кутырғандай екпіндеп, оттай жаньга баласының бірін кушақтады, ананы көтеріп тағыда үйге алып кетті. Екі жігіт тунжыраған түспен, әкесінен қорыққаннан жастарын көздеріне іркіп келе жатты. Әкесіде білдірмейін дегенімен біраз лоблыған еді. Күн туманды; жасыл шөп жарқыраған бояуы өрескел көрінеді; сайраған кустардың даусы да үйлеспей жатқан секілді. Жолаушы жігіттер біраз жүргенсоң артына қарады: жаңа ғана шыққан хуторды жер жутып кеткен секілді, жупыны үйінің екі трубасы, өздері бұтағына өрмелеген ағаштың бастары ғана керінеді; тек пішенді дала ғана алдарында жазылып жатты, осы далаға қарап олар өздерінің шықты шөпті жапыра жүгірген балалық шағынан, өкпесін қолына алып, кустай ушып келе жатқан қарақасты козак қызын осы сайда күткен жігіт күніне дейінгі өмір тарихын естеріне түсіретін. Ұзай түсті. Құдықтың басындағы доңғалақ байлаған жалғыз сырғауыл ғана сорайып көрінеді, олар басып өткен жазық жер енді тау сыяқты болып, енді бәрін тасалады. Балалық та, ойын да, бәрінде хош болыңдар!

Үш салт атты тіл қатыспай жүріп келеді. Қарт Тарастың ойы ертедегі өткенде: жастық шағы көз алдына елестеді, жасаған жастар, өмірі балдырған болып өтуді арман еткен козактар аңсайтын жастар кайта айналып алдынан өткендей болды, Сечьте бұрынғы үзенгілес жолдастарының нешеуіне кездесер екемін деп ойлады. Нешеуі өлді, нешеуінің көзі тірі, деп санады Тарас. Көзінен шыққан мөлдір жас, моншақша тізбектеліп, бұрыл тартқан басы салбырап түсіп кетті.

Тарастың балаларының кеуіл, есін баска ой кернеді. Біз улдар туралы көбірек баяндауымыз керек. Олар он екі жасында Киевтің академиясына оқуға берілген, ол заманда ардақты сановниктер¹⁾ балаларын академия тәрбиесіне беруді салт қып кеткен, академиядан алған тәрбие, білім кейінде көбінесе өмірге аспай, ұмытылып қалып қоятын. Бурсаға түскен басқалардай, буларда тағы, еркіндікте ерке болып бой тәрбиелеген болатын, тек бурсада біраз жаттығып, бір ізге түсіп, біріне бірі ұқсамды қалыпқа көшкендей болатын. Үлкені Остап, бірінші жылы өнерді үйіне қашудан бастады. Оны қайта алып барды, жанына батыра дүреледі, сабаққа қайта отырғызды. Әліппе кітабын Остап төрт жерге қазып тықты, төрт рет оны жоны бауырын бірдей қып сабап, әліппе кітабын жаңадан сатыға әперді. Егер академияда бар ғылымды үйренбесең, өмірі Запорожьены көрмейсің, жыйырма жыл монастырь служкасы²⁾ етіп устаймын деп, әкесі ызғарын төкпесе, Остап бесінші рет қашуға дайын еді. Оқымыстылықты тілдеп, балаларына ғылымға мойын бурма дегенін біз жуырда ғана естіп едік қой, сол Тарастың, жоғарыдағыдай өнегелі сөз айтуы ғажап іс. Сол сағаттан бастап Остап іш пыстыратын кітаптарды мойындап оқуға кірісіп, тез уақытта жақсы оқушылардың қатарына қосылды. Ол кездегі оқудың өмірге ешбір үйлесімі жоқ еді. Схоластикалық³⁾, грамматикалық, риторикалық⁴⁾, логикалық нәзік талдаулар заманның ауанына жанаспай, іс жүзінде пайдаланылмай, турмысқа аспай қалып отыратын. Схоластика мен жанасымы кем ғылымдарында олар ештемеге ұқсата алған жоқ. Ол заманның оқымыстыларының өзі жұрттың бәрінен надан болатын,

1) Сановник — ақсүйек, төре.

2) Служка — бойсунған — сопылыққа алынбаған, дайындық, сын дәуірін өтіп жүрген адам. Бой сунғандар — монастырьлердің жұмысын ақысыз істейтін.

3) Схоластика — бұлдыр, байлаусыз, сөзге сүйенген оқу.

4) Риторика — шешендік ережесін баяндайтын білім тарауы.

үйткені олар тәжрибеден көш бойы аулақ еді. Оның үстіне, бурсаның республикалық құрылысы, қайратты, балдырған, келбеггі жастардың топталуы мұнда оқудан сыртқары іске кең мүмкіндік ашты. Кейде турмыстың жамандығына, аштықпен жазалауға, қуатты жастың жаңалыққа, қызғылықтыға аңсауы қосылып олардың бойынан ептілік, тапқырлық тудыратын; бұл хасиет кейінде Запорожьеде кең өріс алған. Бурсаның аш оқушысы Киевтің көшесін шарлай, бүкіл жұртты сақ болуға мәжбүр ететін. Базардағы сәудегер әйелдер пирогтарын, бубликтарын, шекілдеуіктерші бурсактардыц өтіп бара жағқанын көрсе, уя басар бүркіттей, қолымен баса қоятын. Өзіне бағынған оқушылардың тәртібін бақылайтын консул¹⁾дың шалбарының қалтасы бейғам қатындардың лавкасы түгел сыйып кеткендей кең болатын. Бұл бурса оқшау тұратын, Польша мен орыс дворяндарынан құрылған топ буларды маңайына жолатпады. Академияны қанаты астына алғанымен Воевода²⁾ Адам Кисельдің³⁾ өзіде бурсактарды жұртшылыққа қатыстырмады, қайта қатаңырақ устауды бұйырды. Шынында бұл тіпті аққула берілген жарлық еді, онсыз-ақ ректормен⁴⁾, профессор-сопылардыц өздері-ақ қамшы мен шыбықты аямайтын, олардың жарлығымен ликторлар⁵⁾ өздерінің консулдарын өлтіре дүрелегендіктен, ол жазғандар бірнеше жумаға дейін шалбарларын сыртынан уқалап жүрегін. Олардың көбіне мұндай қылық тіпті ерсі көрінбейтін, бұрышғы көбірек қосқан арақ секілденетін, басқалары мұндай үнемі қуыра беруге шыдамай, жолын тапса және қолға түсіп

1) Консул — тәртіп бақылаушы бурсаның ересек оқушысы.

2) Воевода — округ, облыс бастығы.

3) Адам Кисель XVII ғ. бірінші жартысындағы түстік-батыс Россиянин, саяси қайраткері. Козактар көтерілісі кезінде Польша үкіметі атынан «бас комиссар» болып, көтерілісті жою әрекетінде сөз жүргізді.

4) Ректор — жоғарғы мектептің бастығы.

5) Ликтор — консулдың көмекшісі.

калмаса, Запорожьеге қашатын. Остап Бульба логика мен богословияны (діни оку) қанша ықлас қойып оқысада, дүреден кутыла алмады. Мундай жағдай оның мінезін қапгездендіріп, козактарға лайық табанды етуі табиғи нәрсе еді. Остап әрдайым ең жақсы жолдастыд бірінен саналатын. Біреудің бакшасын тонау секілді оғаш қыймылдарда ол басшылық істемейтін, ал, айлакер бурзактың тобына ол бірінші болып қосылатын да, ешуақытта сырды әшкере қылмайтын. Қалай қамшылап, дүрелеседе, ол үнін шығармайтыш. Соғыс пен есірме тойдан басқаның бәріне оның бойы жібімейтін, басқа" нәрсе оның ойынада кірмейтін. Өзімен дәрежесі бірдей адамға ол кайрымды болатын. Оның жақсылық қалпы, сондай мінезді адамда, сол заманда ғана болуы мүмкін еді. Анасының коз жасыд көргенде оның жүрегі шын елжіреді, жалғыз оның гана бойы босап, ойға шомып, басын түсіріп жіберді.

Кішісі, Андрий пысығырақ, пісіп-катқандау еді. Ол күшті, салмақты, мінезді адамның қалпымен ықлас қоя, көп қыйналмай оқыды. Ағасындай емес ол өнерлі еді; ке&інесе қорқынышты іске басшы бола кетіп, жебе-жемге келгенде өнерінің арқасында жалтарып жөн тауып жазадан кутыла беретін, ал, оның ағасы Остап ешкімнід комегіне жалбарынбай, кешірім сурау деген ойындада жоқ, киімін шешіп, арқасын тосып жата бастайтын. Атақ-қ: Андрийде қумар болатын, әйткенмен сезімнід басқа тарауларыда оған жат еместі. 18 жастан аттап түсісімен-ақ оныд кеудесінде ғашык оты лып етіп жанды. Оның оты кыялынан әйелдід бейнесі әрдайым кетпейтін. Философиялық диспутты¹⁾ тыңдап отырғандада уылжыған нәзік, кара көзді әйел Андрийдің алдында елестейтінде туратын. Әйелдід толған айдай жарқыраған жүзі, толық кеудесі, аппақ, нәзік, жас баланыд білегіндей, майысқан колы, жарылмаған қауындай, сүйтседе қуатты мүшесіне

1) Диспут — ғылыми я саяси темаға арналған айтыс.

жабысқан көйлегі Андрийді қыялына тәтті бір дем беретін. Соғыстың дәмін татпай тұрып ғашықтың сонына түсу, әйелге кумарлану-ол заманда козаққа уят және абройсыздық деп саналатын, сондықтан Андрий жас жанының нәпсі құбылысын ешкімге білдірмейтін. Соңғы кезде оның дүрмекті топқа басшылық істеуі сирек болатын, оның орнына Андрий Киевтің жемісті бақшалы көшеге бет бұрған аласа тамды қойнауларын кезетін мінезге түсті. Кейде ол тіпті ақсүйектер тұратын, осы күнгі ескі Киевтегі Малороссия, поляк дворяндарының әсемдеп, әшекейлеп салдырған үйлері бар көшелерге де баратын. Бір күні ол аузын ашып бейгам келе жатқанда Польша панының Колымагасы¹⁾ оны басып кете жаздады, адам шошырлық ұрпиген мұртты божышы қамшымен тартып жіберді. Жас бурсак жүнініп кетіп, есер батылдықпен алып қолды арбаның артқы доғалағына салып жіберіп Колымаганы тоқтатты. Қегін алар деп қорыққан кучер қамшымен тартып жіберген аттар екпінімен арбаны жула жөнелді, қолын жулып алып үлгірген Андрий жерді қаба сазға жығылды. Сыңғырлаған тәтті дауысты күлкі естілді Андрийдің құлағына. Жан-жаққа көзін салып, ол терезеден қараған, өмірде көрмеген сулуды көрді. Қара көзді, таңертеңгі күнді сәулесі себілген қардай аппақ. Қыз шын ықласымен күліп тұр, сақылдаған күлкі оның төгілген нурына ерекше ажар берген секілді. Андрий абыржыды, Қызға от қысылған пішінмен қарады, бегіндегі батпақты сүртемін деп, бұрынғысынан да былғана түсті. Бұл сулу кім екен? Багдура) тартушыны қоршап тұрған байдың асыл киімді қызметшілерінен сурап білмекшіде болды Андрий. Оның батпақтанған бетін көріп қызметкерлер қарқылдап күлісті, еш жауап қайырмады. Ақырында, бұл сулу Киевке уақытша келген Кровен Воеводасының қызы екенін білді Андрий. Келесі түні бурсактарға лайық батылдықпен ол қоршаудан өтіп

1) Колымага — пандар мінетін ескі салтты арба (карега).

2) Музыкалық шекті аспап.

бақшаға кірді, бутағы үйдің үстіне төнген ағашқа шықты, ағаштан төбеге шықты. темір пештің трубасымен түсіп сулудың бөлмесіне кірді, дәл осы сағатта қыз шамның алдында қулағынан сырғасын алып отыр еді. Танымайтын адам, ғайыптан пайда болғандай, алдына келе қалғанда поляқтың сулу қызының қорыққаннан тілі күрмеліп, үні шықпай қалды, әйгімен, уялғаннан төмен қарап, қолын қыймылдатуға баталмай тұрған бурсаны көргенсод, ол әнеукүні көшеде жерді қаба қулаған жігіт екенін таныған сод, сақ-сак күліп қоя берді. Және Андрийдің келбетінде адам қорқарлық ештеме жоқ еді: оның жүзі жылы көрінді. Қыз көпке дейін күліп, Андрийді ажуалады. Бул қыз, поляктың басқа қыздарында, сулуда және жедел мінезді еді, бірақ көзі-ай, тамаша, өткір, мөлдір көзі-ай, алысқа қарап, тұрақтылық сенімге үйдегендей. Бурсақ қолын қыймылдауға бата алмады, қаптың ішінде байлаулы жатқандай болды, воеводаның қызы алшад басып келіп, муның басына өзінің диядемасын¹⁾ кигізді, ерніне сырғасын асып қонды, иығына алтындап тіккен фестонды²⁾ үлбіреген кисеядан істеген шимезетка³⁾ сын жапты. Қыз киімін Андриидің біреге кигізді, біреге шешті, поляқтың жеңіл мінезді қыздарының салтымен, жас баладай есіріп, мың түрлі ахмақтық істеді, бул мінез бурсақты бұрынғыданда уялта түсті. Аузын ашып, қыздың отты кезінен көзін анырмай, әдейі күлкіге қойған ойыншықтай болды. Осы кезде есік қаққан дыбыстан қыз шошып қалды. Андриидің кроваттың астына жасырын деді қыз, туғал хауып ажырағаннан кейін татардың тұтқын қызы горничнайын⁴⁾ шақырып алдыда, ептеп бақшаға шығарып, одан әрі шарбақтан өткізіп жібер, деп әмір етті. Бірақ,

1) Диадема — әйелдің басын безейтін зат (тауһар тастарымен зеннеттегі құрсау, не шынжыр),

2) Фестон — киімнің сыртында емшектеніп, шашақтанып шығып тұратын нәрсе.

3) Шимезетка — әйелдің сыртынан жамылатын шекпеншесі.

4) Үй қызметкері.

жайтқан жолында біздің бурсак шарбактан аман-сау өте алмады: оянып калған күзетші аяққа пәрмендеп соқты, желді аяғымен кашып қутылғанша көшенід өзінде корадағы қызметкерлер оны біраз соғымдады. Будан кейін бул үйдің жанынан өту өте хауыпты болды, үйткені воеводадыд үй қызметкерлері көп еді. Бір рет Андрий қызды костел¹⁾ де кездестірді, қыз көзін тоқтатып, көптен бергі танысындай-ак жымыддады; бірнеше күннен соң Андрийдід көзі қызды тағыда бір шалды, содан кейін Ковен воеводасы кетіп қалды; кара көзді, ай жүзді сулу, полячка карайтын терезеде бет-аузы добалдай біреу туратын болды. Басын салбыратып, көзін атыныд жалына тиккенде Андрийдид ойында сол қыз еді.

Бул мезгілде жолаушыныд үшеуіде жасыл шөпті кең далаға шүйгіген, анталаған биік шөп оларды коршап алған, шөптің саласыныд арасында козак бөркінің қараңдаған төбесі ғана көзге ілінетін.

«Ә, э, э! Балалар, неге бұлай жым-жырт бола қалдыңдар?» — деді Бульба өзінің шомған ойынан серпіліп: «бейне бір жабайыг адамдай-ак! Ал, әу, десейік, әй, десейік! Ой атаулы тудғыйыққа соғады! Қорқорларыңды алыңдар, шылымды тартып, атты тебініп, шауып жөнелсек, бізді куста куып жете алмайды!»

Сүйтіп козактар едкейе шауып, шөпке сіңіп кете барды. Кара бөрікте енді көрінбей кетті: тек жапырылған шөптің арнасынан ғана олар шауып бара жатқан бетін білуге болатын еді.

Айқын аспанға күн алдакашан шығып, тіршілікке үн берген жылы жарығына даланы бөледі. Қозактардың кеудесіне топтанып, мундртқандардыд бәріде ыдырап, бала кустай, жүректері селт етті.

Барған сайын дала көріктене түсті. Ол кезде бүкіл

1) Костел — католиктердің шіркеуі.

©қтүстік кәзіргі Новороссия¹⁾ деп аталатын жер, Қаратеңізге дейін жан жайламаған жасыл дала болатын. Жабайы шөптің шексіз толқынына плугтыд жүзі тиіп көрген жоқта. Оған, ормандағыдай, тасаланған жылқылардыд гана туяғы тиетін. Табиғатта бул даладан артық ешнәрсе болуға тиіс еместі. Жердід беті түрлі гүлден ою шашқан жасыл тедіз сыяқтыда. Шөптід жідішке, сыйдам сабағыдыд арасынан жасыл, көкшіл, шабдар түсті жапрақтар жарысып шығып туратын; сары дрок²⁾ өзінің сатыланған басын бар шөптен жоғары көтеретін, ак гүл қолшатырдай күмбезді бөркімен көзді тартатын, әлде кайдан пайда болған бидай саяда кемеріне келіп толып туратын. Шөптердід нәзік сабағының арасын кырғауылдар мойнын созып кезіп жүретін. Түрлі кустың сайраған даусы ауаны кернейді. Аспанда қалықтаған қаршыға, көзін жерге тігіп, канатын қакпастан бір жерде тұрып алатын. Қыяда ушып бара жатқан каздыд қаңқылы әлде кайда аулақтағы көлге жетіп, жаңғырығып жататын. Канатын асықпай қағып көтерілген шағала ауаныд жасыл толқынына рахаттанып шоматын. Әне ол аспанға ғайып болып, жалғыз карамықтай гана көрінеді. Әне, ол канатымен төдкеріліп, күн соулесінде жарқ етті. Шіркін дала-ай, қандай тамашасын!

Біздід жолаушылар түскі асты ішу үшін біриеше минутка ғана тоқтады; бірге 10 кісі козак отряды аттан түсіп, арақ күйған кутыларын, ыдыс орнына қолданылатын аскабақтарын шешіп алды. Шошқа майы мен нан, немесе коржи³⁾ ғана жеді, ас сідіру үшін бір чарка арақ ішті, үйткені жолда жүргенде көп ішуді Тарас Бульба жаратпайтын, содан кейін күн батқанша ілгері карай жүреберді. Кешке бүкіл дала өзгертін. Даланыд шұбарланған алабы күннід содғы сәулесіне шомылып, содан кейін қарауытатын, жайылып бара жатқан көледке көрініп тұ-

1) Новороссия — Прут пен Дон өзенінің арасындағы Кара және Азов теңіздеріне жуық жердегі патшалық Россияның бір бөлегі.

2) Дрок — далада кездесетін буршақ туқымды шөп.

3) Коржи — ашытқан бүйрек наны.

ратын, дала біртіндеп көкшіл-күдгірт тартатын, шөптең ушқан ылғал коюланатын, әрбір гүл, әрбір шөп иіс шашып, бүкіл дала иісті самалға толатын.

Қарауытып көкшілденген аспанға алуан кисті¹⁾ мен алтыннан кед өрнек тартылғандай; анда-санда жерде үрпиген мөлдір акбулт көрінеді, тынық, теңіздің толқынындай, тахыт-сабырынды бұзатын жедел жел шөптердің басын жанап өтіп, бетідді аймалайды. Күндіз ойнаған музыка тынып, түнде орнын басқаға беретін. Шубар тышқандар інінен шығып, артқы аяғына тұрып шыйқылымен даланы жаңғырықтыратын. Шегірткенід шырылы айқынырақ естіледі. Кейде окшау жатқан көлден естілген аккудыд даусы ауамен жаңғырығып, күмістей сыңғырайтын. Жолаушылар айдалаға тоқтап, қонатын жерді сайлап алатын, от жағып, қазан қойып кулиш²⁾ қайнататын; бұрқыраған бу көтеріліп, түтінмен жарыса будақтайтын. Астан кейін аттарын тусап жіберіп козактар уйқыға кірісетін. Әрқайсысы киімін төсеніш ететін. Жаркылдаған л<улдыздар булардан көз жазбайтын. Курт-кумырсқа жәндіктердід шөпті шарлаған даусы, сытыры, ысқырғаны, шыйқылдағаны түн қараңғысында жайылып, ауаныд елегіне түсіп тазарып олардыд кулагына жетіп әлдилегендей болатын. Егер олардыд бірі түнде оянып басын көтерсе, шексіз далаға жарықты курттың ушқыны тарағандай көрінетін. Сайда жауған камыстыд жалынымен кейде аспанның аулақтағы буршы ақ саңдақтанып, терістікке қарай тізіліп ушып бара жатқан аккулардын тізбегі қызғылданған күмістей жарыкпен сәулсленетін, сонда аспанмен қызыл орамал шұбалып ушып бара жатқандай көрінетін.

. Жолаушылар еш окыйғаға кездеспей келе жатты. Олардыд көзіне ағаш деген көрінген жоқ, айнала шалқып жатқан, шексіз, тамаша дала. Кейде ғана бүйірде Днепрді жағалай шыққан орманныд жасылданған төбесі аулақтан қылтылдап көрінеді. Жан жоқ. Бір рет қана Тарас:

1) Кисть — сурет салатын қыл шашақты ағаш.

2) Кулиш — таридан істеген суйық ботқа.

Шөптің арасында көз ушында қарайғанды нұсқап: «Ана-иы қарандар, балалар, әне татар шауып бара жатыр!» — деді. Шөптен қылқыйған мұртты кішкене бас алыстан қысық көзін қадап буларға карап қойды, тазы иттей, ауа-аы искеді де, козактардың он үш кісі екенін көргенсон тау киігіндей орғып, көзден ғайып болды. «Ал, балаларым, татарды қуып байқайсындар ма? Қумай-ак койындар, мыд жылда устай алмайсындар: оныд аты менің Перімнен де жүйрік». Әйткенмен тасаланып отырған жау бар ма, деп Тарас біраз сақтық шара қолданды. Олар шаба жөнеліп, Днепрге қуягын Татарка дейтін өзенге келіп түсіп, іздерін жоғалту үшін суды бойлап көп жерге дейін жүзіп, судан шығып жөндеріне жүріп кетті.

Арнап аттанған жеріне олар үш күн дегенде жуықтады. Ауа салқын тартты, Днепрдің жақын екені оларға сезіле бастады. Әне, Днепр көз ушында лқарқырап жатыр, күдгірт көмкеруі оны басқа әлемнен боліп турган тәрізді. Тулаған толқыны салқын самалын жайып жүрген сайын буларға жақындай түсті, ақыры жер бетінід жартысын алып кетті. Бұл Днепрдід бөгет тасқа тіреліп булығып, тедіздей серпітіп, жазыққа жайылып кеткен жері еді, ортадагы аралдар су кернегенсод жолында тау мен адыр, тасгы кыя кездеспеген су қырды бойлап жайыла түскен. Козактар атгарынан түсіп, паромға мінді, үш сағат жүргеннен кейін Хортица деген аралдыд кабағына желіп түсті; қонысын үнемі жадалап отыратын Сечь бул кезде осы аралда еді.

Жағадағы топтанған халык тасушылармен урыссып жатты. Козактар ат-турмандарын жөндеді; Тарас мыкшыйыңқырап, белбеуін нығап байлап, паңданып мұртты бір сыйпап қойды. Оның улдарыдда әлде неден сактанғандай, әлде неге масаттанғандай үсті-бастарын жөндеп, бүйірлерін таянысты, сонымен бәрі бірге Сечьтен жарты шақырым жердегі Предместьеге¹⁾ енді. Юре бергенде

1) Предместье — қаланың шетіндегі поселок.

олардыд қулағын жаңғыртырған шыммен жауып, **жерге** қазып істеген 25 дүкендегі 25 балғаныд' күрс етіп соққан даусы. Есіктід алдындағы күркенід астында былғары илеушілер алыш қолымен өгіздід терісін укалап отырды. Шатырдағы сәудегерлер шақпақ тасын, шақпақ темірін, дәріні жайып қойған. Армянин жібек, асыл орамалдарды іліп тастаған. Сәудегер татар қойдыд басын унға аунатып қуырып жатыр. Өдмендеген жид²⁾ бочкеден арақты сүзіп қуып тур. Жолаушылардыд бірінші кездестіргені аяқ-қолын жазып тастап кошенід ортасында ұйықтап жатқан запорожец болды. Атын доғарып. мұның кызығына қарамай Тарас Бульба кете алмады.

„Уа, шіркін, қандай тамаша болып жанылып жатыр! Ту, сабаздыд денесі қалай келімді еді!» деді ол атын тоқтатып. Шынында да бул адамныд көзін тартар көрініс еді: жолдыд дәл үстінде запорожец, нақ арыстандай болып, керіліп жатыр. Өркөкіректікпен жазып жіберген шашы бір кез жерді жауып жатыр. Қанқызыл сукнодан істеген шалбарыныд қарамаймен майлануы оныд дүние шіркінді кәдірлемейтініне айғақ. Мұның кызығына біраз қарағаннан кейін Тарас тар көшемен ілгері жөнелді, бул көше топ жыйналған базар сыяқты еді; өнімін қолма-қол жөнелтіп жатқан қол кәсіпшілері, түрлі ұлттан куралған халық. Сайрандау мен мылтық атудан басканы білмейтін Сечьті киіндіріп, асырап отырған осылар.

Ақыры олар Предместьядан өтті, алдарында төбесін киізбен калқалаған бытыранды костар көрінді. Кейбірінің жанына зедбірек орнатылған. Предместьеде кездескендей мунда еш жерде қоршау-шарбақ, немесе ағаш бағанаға орнатқан аласа үйлер жоқ. Саяз ормен қорғаусыз жатқан аласа бөгеуден булардыд тадқаларлық барыксыз екенін көресін. Соққан бөгеудің үстінде каннен қаперсіз жатқан еңгезердей бірнеше запорожец булар келді екен деп

1)' Жид — ол кезде еврейді солай депте атайтын. Ұлт аравдығынан туған қолайсыз ат, осы күнде қолданылмайды.

аяғында жыйған жоқ. «Пан нәсілдері, амансыздар ма?»—деді де, балаларымен бірге Тарас оларды арасынан өтіп жүре берді.—«Сіздерде, амансыздар ма?»—деді запорожецтер. Бар жерде, бүкіл алад толған топ-топкісі екен Оларды урысқа шынығып, талай тар кезеді бастарынан өткізгені күн шалға кодыр тартқан жүздерінен көрініп тұр. Міне, қумартқан сечь осы! Арыстандай қайратты, өр кеуделердід ушатын уясы осы! Бүкіл украинаға еркін күшті, батыл жүректі козактар осыдан тарайды. Жолаушылар әдетте рада¹⁾ жыйналатын аладға шықты. Төңкерулі үлкен бочкенід үстінде бір запорожец көйлексіз, жаладаш, ол көйлегін қолына ұстап, асықпай тігіп отыр. Бөркіп белінен бүктеп киіп, колды сіліеп тастап билеген жас запорожецті коршаған музыкантар булардың жолын тағыда бөгеді. Жігіт: «Қыздыра ойнаңдар, музыканттар! Православныйлық христиандарға араклы аяма, Фома!»—деп, айғайлап қояды. Жакын келген адамға соқыр Фома бір үлкен кружкеге толтыра күйіп ұстатып отыр.. Жас запорожецтің жапында билеген төрт қартад адам аяғымен маржан тізгендей, күйындай орғыйды, бұрыла қарғылнда музыканттардың басына шығып кете жаздайды, кенестен калқып тартып, тізерлеп үйіріледі, жаншылған жерді күміс тағасымен тепкілеп шыңдайды. Бүкіл аймақтың жері күмп-күмп етіп, тағалы етікпен шыкылдатқан гопак пен трепа²⁾ тыд дыбысы аулақтағы ауаға атылып, жаңғырығып жатты. Оларды біреуі акырып қалып, баскаларды соңынан, ушқан кустай калқып билеп жүр. Чуприна желге лелпілдеген, келімді кеудесі аңқылып ашылған; үстіне қаусырмай кигені жылы тон, тер, шүмектен күйғандай, моншактап ағып жүр.—«Тым болмаса, тоныңды шешсейші!»—деді Тарас*: «тердід сорғалап жүргенін көрмеймісід?» —«Болмайды олай істеуге» деді запорожец-«Неге!»-Болмайтын себебі—үстімнен шешілгенді аракка салып ішіп қоятын менің әдетім». Жі-

1) Рада — Запорожье козактарының бас қосуы, соғыс кеңесі.

2) Гопак — украинанық халиқ биі.

тіт басындағы бөркі, шекпеніндегі белбеуі, көмкерілген орамалынан алдақашан айрылған, оныд бәріде өзді-өзінің коньсына конғап. Жыйылған топ көбейе түсті, билеушілерге жададан қосылып жатты; адам баласының көріп жүргенінід ішінде нағыз еркін, нағыз әумесер, нағыз куйынды биді көргенде төбе құйқаң шымырлап, лсүрегід лүпілдейді. Алуан күшті, асқан жігерлі адам ойлап шығарғандықтан бул би козачок, аталған.

«Әттед дүние-ай, астымда атым болмаса! Биге өзім де, сөз жоқ, өзім де қосыла жөнелер едім»—деді Тарас айғайлап.

Жыйылған журттыд арасында талай рет урысқа араласып, старшина болғандар, шашы ағарған, кызметін бағалап бүкіл Сечь ардақтаптын кәрияларда бар еді. Ұзамай-ақ Тарасқа таныс адамдары да жолықты. Остап пен Андрийдің кулағына игілі дауыстар естіледі: «Сенбедід, Печероца! Козолуп, амансын ба! Қудай қайдан айдап келді сені, Тарас? Сен мунда қайдан келдід, Долото¹⁾? Саумысыд, Кирдяга! Саумысыд, Густый²⁾! Сені көрем деп ойлап па едім, Ремень³⁾» Шығыс Россияныд ен дүниеласынан жыйналған витяздар⁴⁾ сүйісіп амандасқан сод, сураулар үсті-үстіне жауды. «Қасьянның жайы қалай? Бородавканың жайы қалай? Колопердыд жайы қалай? Пидсышоктың жайы қалай? Тарастың естігед жауабы мынау болды. Бородавка Толопанда дараға асылған, Қизикирмен түбінде Колопердід терісін сыпырып алған, Пидсышковтың басы бочкеге салынып туздалып Царьградқа⁵⁾ жіберілген. — Карт Тарас басын салбыратып, ойға шомьга: Қадірлі козактар еді!» деді.

1) Долото — қашау.

2) Густой — қою.

3) Ремень — қайыс, белбеу — тарастың лақап аттары.

4) Витязь — рыцарь, батыр, бул сөз орыстың халик ертегілерінде жиі кездеседі.

5) Царьград — патша қаласы — Стамбулдың бурынғы аты.

III

Тарастың ұлдарымен бірге Сечьте жатқанына бір жумадай болды. Остап пен Андрий соғыс мектебімен көп шуғылданған оқ. Соғыс жаттығуларымен машақаттанып, уақытын босқа өткізуді Сечьтегілер жаратпайтын: ондағы жастар тәрбиені, білімді жалғыз-ақ тәжірибеден, іс жүзінде күні күр өтпейтін урыстың жалынында златым. Нысанаға оқ ату, салт мініп жарысу, түзден ад аулау болмаса, урыспен урыстың арасында басқа жұмыста шуғылдануға Сечьтегілерді мойны жар бермейтін; қалған уақыттың бәрі серуенмен өтетін, сайрандау-көділ еркінді құлашын кед жазған өрісі ғой. Сечьтің өзі түгелімен ерекше бір көрініс еді. Мұнда үздіксіз сауық-той болатын. Басталған той аяқталып бітпейтін. Кейбіреулер қол кәсібімен шуғылданатын, дүкен устап, сауда істейтін; бірақ, көпшілігі ертеден қара кешке сайрандап, қалтасындағы мүмкіндігінің үні өшіп біткенше, тапқан-таянғаны сәудегерлер мен шинқарлардың¹⁾ қолына түсіп кеткенше тынбайтын. Бұл той-сауықтың өзі киелі болатын. Бұл қайғының күйігінен ішкен араққорлардың тобы емес-ті, бұл шаттықтың шабыты мен сайрандау болатын. Мұнда келгендердің бәріде ойындағысын талақ қып, ұмытып кете баратын. Ол адам өткеннің бәріне пысқырып қарамай, үйсіз күйсіз, туған-туысқансыз, айқын аспанмен ссірген жанының той-сауығынан басқаны білмейтін өзіндейлерді ауанына еріп, қоғамына араласып жүре беретін. Бұдан туған өлшеусіз көңілділік басқа арнаның қандайына болса да сыймас еді. Керіліп жерде жатқан керенаулар тобының айтқан шалдуар сөздері өте күлкі, сырлы әңгіме болып шығатын, ондай сөзді жүз жанбай, езу тартпай запорожец қана айта алады. Оңтүстік Россияны жайлайтындардың өзгелерден бір ерекшелігі осы. Оларды шаттығы шулы, өсірмелі болатын, бірақ, ол

1) Дайын тағам, арақ сататын сәудегерлер.

әулекіленіп адамшылықтан айрылып қалатын, бұлдырлық қара түкбір маскүнемдіктің уясы. қабақ¹⁾ емес еді; бұл мектептегі жолдастардыд ынтымақты тобы еді. Мектептен айырмасы, мұғалімнің әлсіз нұсқауын, түсінігін күтудің орнына мұнда козактар бес мыд атпен жорық жасайтын; топ ойнайтын сайдыд орнына,—қорғаусыз барықсыз жатқан шекарасы болатын, қыядан желіп ілгері басуға батпаған татардыд шошандаған төбесін, табанын жаэбай суық түспен қараған көк сәлделі түрікті көз ушында ғана ушырататынсын. Мектептен айырмасы, мектепте зорлықпен ынтымақтастырып бәрінід басыд кур аса, мұнда жыйылғандар зорлық атаулыдан қашып, әке-шешесін тастап, кір жуып, кіндік кескен үйінен қашқандар; мұндағылар мойнына талай рет арқан түсседе, өдсіз өлімнің орнына өмір, кед ісайранды өмір тапқандар; мұндағылар қадірлі дәстүр бойынша қалтасына көк тыйын ақша сақтап тура алмайтындар; мұндағылар Сечьке келгенше червонецті байлық деп есептегендер; мұндағылар арендатор-жидтың лұқсатымен қалтасын ақтарсад, сылдыр етіп соқыр тыйын түспейтіндер. Мұнда академияның шыбығына шыдамай және бір әріп үйренбей шыққан бурсактарда бар, бірақ, мұнда Цицеронды²⁾, Рим республикасын білетін оқымыстылар да бар. Булардыд арасында кейін король әскерінде қызмег атқарып, дегендей ерлік істеген офицерлер де бар еді, өмір талкысында ой өрісін байытқан партизандар да мұнда көп еді, оларда турақты ойға қонақ берген артықша хасиет бар еді. Қайда соғыссад онда соғыс, дегдар адамға соғыссыз болмайды деп санайтын олар. Мұндағылардыд ішінде, Сечьте болдым, шылдалған рыцарьмын, деп айту үшін жүргеддерде көп болатын.

1) Кабак — арақ ішетін орын.

2) Цицерон — біздің эрамызға дейінгі 106—43 жылдарда өмір сүрген) Римнің атақты саяси қайраткері, оратори, шешені, философ.

Мұнда кім жоқ еді? Кураньды, адам таңырқарлық мундай республика сол заманның тілегіне сай еді. Іскері турмысқа, алтын бокалға, оқалы қамқаға, дукатка, реалға¹⁾ кумарлар қай уақытта болсада мұнда жұмыс табатын. Тек әйел кумарлар ғана мұнда баяндай алмайтын, үйткені Сечьтың предместьесінің өзіндеде көптің көзіне көрініп жүруге бір әйелде бата алмайтын.

Келгеннен бері сансыз жан кетіп, Сечьке сансыз жан келіп жатыр, олардан қайдан келдің, кімсің, атың кім, дед бір адамның сурамауы Андрий мен Остапты таңдандырды. Олар будан бір сағат қана бұрын аттанған өз үйіне қайтып келген адам тәрізді. Келгендер Кошевойға²⁾ баратын, Кошевой оларға былай дейтін: «Саумысын, Айсидың барлығына нанамысың?» — Нанам!» — деп жауап беретін келген адам. «Әулие троицағада³⁾ нанамысың?» — «Нанамын». — «Ал, шоқынып көрші!». Келген адам шоқынады. «Ал, жарайды! өзің білетін куреніде бара бер» деп жауап береді Кошевой. Бәр церемония⁴⁾ осымен бітетін. Ораза, нәпсі тою дегенді кулағына ілмеседе, бүкіл Сечь бір шіркеуде шоқынатын, ол шіркеуді бір тамшы қаны қалғанша қорғауға дайын болатын. Табыс кумар жидтер, армяндар, татарлар ғана предместьеде тұрып, сауда істейтін, ал запорожецтер сауда дегенді унатпайтын, қалтаға салған қол қанша ақша алып шықса, бөліп-жармай соны төлей салатын. Шынында, табыс кумарлардың халі мүшкіл еді. Олар Везувый тауының етегін мекен еткен адамдайда; запорожецтер, ақшасы таусылған күні ойран салып оларды лавкасың қыйратып, бар керегін тегін алатын. Сечьте алпыстан аса курень болатын, олар өз билігі өзінде—рес-

1) Реал — Испанияның ескі монетасы, ақшасы.

2) Кошевой — Көштің бастығы, атаман.

3) Троица — Құдай, Ганса, Мәриям ана — үшеуі бір құдайдың елесі дейді орыс діні.

4) Церемония — әдет, ғұрып, дәстүр бойынша істелетін іс.

іуублика 'секілді, балалардың бар керегін әзір ететін мектеп, бурсаға ұқсайтын. Ешкім ештеме жыйнамайтын, қолына сақтамайтын; бәрі курень атаманының қолында болатын, сондықтанда оны әдетте батько¹⁾ деп атайтын. Оныд қолында ақша, киім, бар азық, саламата²⁾, ботқа, тіпті отын да болатын; сактатуға ақшаларын да соған беретін. Курень мен курень арасында талас-тартыс та жиі кездесетін; күтпеген жерде төбелес те басталатын. Куреньдер аладға қаптап, бірінід бірі жәмбасын жаныштап шыққанда ғана бір жағы жедіп үстем болып тыныш, сайранды бастайтын. Жастарды кумарландырған Сечьтің тәртібі міне, осындай еді.

Остап пен Андрий лаулаған жастық жалыны мен сайранның осы шексіз теңізіне күп берді де, туған үйін де, бурсаны да, бұрыш көкірегі арман еткеннің бәрін де тез ұмытып кетті. Сечьтід кед өрісті салты, кейде мына еркін республиканың ортасында қатаң көрідгенмен, жабайы ғана басқаруы, зады — бәрі де буларға унайтын. Егер козак урлық істесе, түкке тұрмайтын бірдемені урласа, — бүкіл козачествоға масқарашылық деп саналатын; оны абройсыз деп танып, масқаралау бағанасына байлайтын, жанына сойыл ағашты қоятын, қашан өліп тынғанша, өткен-кеткеннід бәрі оны сойылмен соға беретін. Борышты төлей алмаған борышкорды шынжырлап зедбірекке байлайтын, жолдастарының біреуі борышын өтеп босатып алғанша, ол солай отыратын. Андрийді көбінен-көп таңырқатқан кісі өлтірген үшін қолданылатын өлім жазасы. Қөзіңше көрді казып, кісі өлтірушіні көрдід ішіді түсіреді, төбесіне соның өзі өлтірген адамның мәйіті салынған гробты қояды, сонсод екеуінде көмеді. Бул қатад жаза Андрийдің көпке дейін, гробпен косыла тірідей көмілген адамның мүшкіл көрінісі көз алдынан елестеп кетпейтін.

Екі жас козак тез уакытта ауызға ілекті. Куреньдегі

1) Батько — ата, әке.

2) Саламата — ун көже, ботқа.

басқа жолдастарымен кейде бүкіл курень болып, тіпті көршілес куреньдермен де бірлесіп аңға шығатын, даладағы сансыз елікті, жабайы ешкіні, кустарды ататын; немесе көлге, өзенге, су жайылымына барып, әр курень жребий бойынша өзіне тиген жерге ау, сүзекі салып, куреніне түгел жететін қып көп балықты сүзетін. Козак сынға түсетін пәлен дерлік ғылым мұнда болмасада, Остап пен Андрий батылдығымен, сыралғылығымен көзге түсті. Олар жігерленіп нысанаға дәл атты, ағынға қарсы малтып Днепрді кешіп өтті, — бұған жададан келген жастар үйір болатын еді.

Алайда карт Тарас оларды басқа қызметке дайындады. Мұндай булдырсыз турмысты Тарас жаратпайтын, — оның адсағаны іргелі іс еді. Бір батыл қыймылға Сечьті қалай көтерудің, рыцарь қулашын еркін жазғандай жағдай жасаудың қамын ойлауда болды Тарас; бір күні кошевойға келіп, турадан-тура былай деді:

«Қалай қарайсың, кошевой, запорожецтердің бір сайрандайтын мезгілі жетті-ау!»

«Сайрандайтың жері жоқ» — деді кошевой аузынан кішкене қорқорын алып, жанына түкіріп тастап.

«Қалайша, сайрандайтын жері жоқ? Түріктерге, немесе татарларға төнуге болады ғой».

«Түріктерге де татарларға да төнуге болмайды» — деді кошевой салмақпен қорқорын аузына қыстырап.

«Қалай болмайды?»

«Жай. Бейбітшілік туралы біз султанға уәде бергеніміз».

«Ол бусурман ғой: кұдайда, кұдайы кітаптарда бусурманды қыруды мақұлдайды ғой».

«Хақымыз жоқ. Егер біз дінді атап анттасып уәделеспесек, істеп көруге болар еді; енді болмайды».

«Қалайша болмайды? Біздің хақымыз жоқ, деп сен қалайша айтасың? Менің екі ұлым бар, екеуі де жас жігіт. Екеуінің бірде бірі әлі соғыста болып көрген жоқ, ал, сен, хақымыз жоқ дейсің, запорожецтер ешқайда бармауы керек, — дейсің».

«Жок, олай карауға болмайды*.

«Ендеше кыршын жас козактың тасыған күші текке өлетін болғаны ғой, абройлы іссіз, отанға да, бүкіл христианствоға да түк пайда келтірмей, ит есебінде адам текке шіритін болғаны ғой. Онда біз не үшін, қай сайтан үшін өмір сүреміз, түсіндірші сен маған. Сен ақылды адамсың, сені кошевойлыққа тегін сайлаған жоқ, түсіндір маған, біз не үшін өмір сүреміз?»

Бұл сурауға кошевой жауап берген жоқ. Ол бір бет козак еді. Біраз үндемей тұрып, ол былай деді: «қанша дегенмен, соғыс болмайды».

«Сонымен соғыс болмайды дейсің бе?» — деп сурады Тарас.

«Болмайды».

«Онда соғыс туралы ойлап та керегі жоқ кой?»

«Я, соғыс туралы ойлап та керегі жоқ».

«Токта онда малғұн!» деп ойлады ішінен Бульба: «сен білерсід әлі!» кошевойдан кек алуға бірден кірісті.

Анамен, мынамен келісіп алып, Тарас бәрін араққа! суарды, мас болған козактар тобымен радаға арнап шақыру үшін бағанада литавра¹⁾ ілулі тұрған алаңға барды. Әркашан довбиштың²⁾ қолында сақталатын болғандықтан, соғатын таяқты таба алмай бір-бір сойылшаны алып, литавраны тарсылдатып ура бастады. Литавраның даусына алдымен ұйқысын шала-була ашып сыңар көзді, ұзын бойлы довбиш жүгіріп келді.

«Бетімен литавра қағып жатқан кім?» — деп ақырды ол.

«Үніңді шығарма! Таяғыңды алдағы, билік өзінде тұрғанда литавраны соға баста», — деді оған маңайда жүрген старшиналар.

Мундай оқыйғаның аяғы немен тынатынын білетін дов-

1) Литавра — барабан, музыкалық инструмент (қайыспен қаптаран мыс шеңбер). Таяқпен урса дыбыс шығады.

2) Довбиш — литавра қағатын адам.

Биш, кесірленген жок, қалтасына с?лып келген таяғын алып, литавраны ура бастады. Литавралар күмбір-күмбір етті, кешікпей-ақ аласурған арадай ушқан запорожецтерге алад тола бастады. Бәрі алка котан жыйналды, үшінші соққаннан кейін старшиналар да өзіндік әкімшілік белгісі палицасын¹⁾ қолына устаған кошевой, әскері мөрін алып сот, сыясын алып писарь, жезлын алып есаул келе бастады. Кошевой мен старшиналар бөркін алып, бүйірлерін таянып айнала тұрған козактарға тәжім етті.

«Бул неткен жыйылыс, не істемекшісіддер, пандар?» деді кошевой. Айғай мен сөгіс сөздер оны сөйлетпеді.

«Таста палицанды! Перінід баласы, палицанды дәл кәзір таста! Сенід енді керегіц жок!» деп айғайлады жыйылған топтыд ішіндегі козактар. Мас емес курендердід біразы баспакшы болып еді, бірақ баска курендер, мастар жудырығын түйе сөйлесті. Бәрі де айғай-шуға араласып кетті.

Сөйлемек болған кошевой желіккен журт урып өлтіріп тастар, деп үндемеді, иліп тәжім етті де, палицасын жерге қойып, өзі топқа араласып, тасаланып кетті.

«Пандар, бізге де белгімізді үстімізден сыпыруға әмір етесіндер ме?» — деп сурады судьялар, катшылар, есаулдар: жарлық күтпей-ақ сыя сауытын, әскери морді, жезді беруге одтайлана бастады.

«Жок, сендер орындарыдда кала беріңдер»,—деп айғайлайды көптен, «бізге керегі кошевойды куып шығу еді, үйткені ол катын, ал, біз кошевойдың адам болғанын хажет табамыз!»

«Кошевойлікке едді кімді сайлайсындар?» деп сурады старшиналар.

«Кукубенконы сайлау керек!» деп айғайлады бірсыпырасы.

1) Палица — жоғарғы үш жуантық таяқ. Ертеде кару ретінде қолданылған; соңғы кезде козак старшиналарының әкімшілік белгісі болған.

«Кукубенконы сайлағымыз келмейді. Оған әлі ерте, ер-
ніндегі ана сүті кепкен жок» — деп айғайлады біреу-
лері.

«Шило атаман болсын! Шилоны кошевойлыққа кою ке-
рек!»—деп айғайлады тағы бірсыпырасы.

«Сенің аркада шило—біз кірсін!» деп—ақырды біреу-
лер боғауызын араластыра: «татар сыяктанып иттід бала-
сы урлық істеген сод оныд козактығы кай жерде. Маң-
нан аулак, шилоны капқа тығу керек!»

«Бородатыйды, кошевойлықка, Бородатыйды қояйык!»

«Ғсродағыйлы коймаймыз! Пері соксын Бородағыйды!»

«Кирдяганы ұсыныңдар!»—деді Тарас біразына сы-
бырлап.

«Кирдяганы! Кирдяганы!» деп айғайлады көпшілік.
«Бородатыйды, Бородатыйды! Кирдяганы! Кирдяганы!
Шилоны! Шилоны аулак әкет, Кирдяганы!»

Аты аталған кандидаттар өз аттарын өздері айғайлап
сайланудың камын карастырып жүр, деп күдіктенбесін,
деп топтан бөлініп шықты.

Кәртаң тарткан, ақылды козак Кирдяга әлдеқашан
өзінід куреніне барып, ештеме естіп білмеген адамдай
отырғанда койған. «Немене, пандар, сендерге не керек?»
деп сурады ол. «Жүр. сен кошевойлықка сайландың!»

Айта көрмеңдер, пандар!» — деді Кирдяга, «Онша
кетермелеуге мен лайык емеспін! Мен кайдан кошевой-
бола алайын! Ондай кызметті аткаруға менід ақылымда
жетпейді. Бүкіл әскерден тәуірірек адам таппағандай
мені сайлап?».

«Айттык кой саған, енді тез жүр!» — деп ақырды
запорожецтер. Екеуі Кирдяганы колтығынан ала жөнел-
ді, канша табандап тірескеніне коймай, боктап, артынан
жудырыкпен түйгіштеп, аякпен тепкілеп аладға алып кел-
ді. Әкеле жатканда айтатындары: «Шегінбе кейін, пе-
рінід баласы! Беріп отырғанда, ит-ау, абройға ие бол!»
Сүйтіп Кирдяга ақыры козактардыд катарына кірді.

«Пандар, қалай, осы, қазактың бізгө - кошевой болуыңд

бәріңде рыйзасындар ма? — деп сурады оны әкелгендер.

«Рыйзамыз, бәрімізде рыйзамыз!» деп айғайлады. Көпшілік, күшті айғаймен жаңғырыққан дала кепке дейін күңіреніп тұрды.

Старшинаның бірі палицаны алып, жададан сайланған кошевойға әкеліп берді. Дәстүр бойынша Кирдяга безіп жоламады. Старшина екінші рет усынды, Кирдяга екінші реттеде жоламай, ақыры үшінші ретте палицаны алды. Қуттықтаған дауыс бүкіл топқа жайылып, тағыда кең даланы күдірентіп, аулаққа тарады. Сүйткенше болмай топтың ішінен терт бұрыл сакал, бұрыл шашты шыра келді (Сечьте өте едкейген кәрі жок еді, үйткені запорожецтер ешуақытта өз ажалымен өлмейтін), әрқайсысы жауған жаңбырдың суынан сазданған топрақты алып, жаңадан сайланған кошевойды төбесіне қойды. Езілген топрак оның муртын, самайын бойлап сорғалап, бет-аузын салтақ-салтақ қылды. Сондада Кирдяга тапжылмай тұрып, көрсеткен хошеметі үшін козактарға алғыс айтуда. Сонымен шулы сайлау аяқталды. Басқалардың қандай пікірде болғанын кім білсін, әйтеуір бул сайлауға Бульба қуануда еді; алдымен ол бұрынғы кошевойдан кегін алды, оның үстіне Кирдяга ескі жолдасы, талай рет суда да, құрғақта да талай жорықта болып, соғыс турмысының қонылтақ ауыр халдерінің дәмін бірге татысқан. Топ тарады, сайлауға арналған есепсіз, шексіз сайрандау басталды, мундайды Остап пен Андрий осы күнге дейін ушыратып көрген жок еді. Шарап-арак коймасы бұзылды, бал, арак сыра ақшасыз алына берді; шинкарлар тек басы аман қалғандығына қуанды. Ұзақ түн айғаймен, ерлікті мадақтап айтқан өлеңмен өтті; бандураны, турбанды, балалайканы устап шубап жүрген музыканттарды, Запорожьенің қылықтарын мақтап шіркеуде өлең айту үшін Сечьте усталатын әншілерді де көтерілген ай түнімен көруде болды. Ақыры арак пен қажушылық кайраттылардың бойы билей бастады. **Козактар ана**

жерге бір, мына жерге бір құлай бастады. Біреулер өздерінің жолдастарын кушақтап, іштері елжіреп жылапта жіберіп, кушақтасып бірге жатысты. Бір жерде шоғырланып тобымен жатып жатыр; екінші жерде біреулер оңашаланып жатуға қолайлырақ жер таңдап таптым деп дөңбек ағаштың үстіне қылжыйып жатыр; жығылмай қалған күштірегі тедселіп, байламы бас-аяғы жоқ сөздерді сандырақтап айтып жүр; ақыры мастық оныда билеп алып урды, бүкіл Сечь бырқырап уиқыға батты.

IV

Келесі күні-ақ Тарас Бульба Сечті бір іргелі іске қалай көтерудің амалын жада кошевоймен ақылдасты. Кошевой ақылды, айлакер козак еді, запорожецтердің мінезін айқын білетін еді, ең әуелі ол былай деді: «болмайды, антты бузуға болмайды, тіпті болмайды». Сонсод біраз үндемей отырып: «Оқасы жоқ, істеуге болады; антты бұзбай-ақ, біз ондай-мундайды қарастырармыз. Алдымен журт жыйылсын, менің жарлығыммен емес, өз беттерімен жыйналған болсын. Мұны қалай істеуді өзің білесің. Ал, біз старшиналармен бірге ештемені білім сезбеген адамдай аладға жүгіріп бара қояйық»:

Булар сөйлескен сод бір сағат өтпей-ақ, литавраны тапқылдатып соға бастады. Мас болып, шалдуарланып жүрген козактар да жыйналып қалды. Мындаған козак алаңға сау ете түсті. «Кім қаққан? Не үшін қақты? Не жұмыс жөнінде журтты жыйнады?» — деген сөз шыға бастады. Ешкім жауап бермеді. Біраздан кейін ана жерден де, мына жерден де: «Соғыс жоқ болғандықтан! Козактың қайраты текке өліп жатыр! Мына старшиналар әбден катын болып, май басып кеткен! Бул дүниеде, сірә, шындық жоқ екен!» — деген айғай шыға бастайды. Мундай сөздің шыққанына старшиналар таңырқағансыды. Ақырында кошевой журттың алдына шығып: «пандар, запорожецтер, сөз айтуға рұқсат етесіздер ме?»

«Айт!»

«Казіргі сөз мынау туралы, кадірлі мырзалар! Өздерің жақсы білесіддер, запорожецтердід көбі арақ-ішкілік үшін жидтерге, өздерінің жолдастарына бересісі көбейіп, борышка белшелерінен батты, казір есебіне тіпті сайтанда жетіп болар емес. Екінші сөз болып жүрген мәселә, бізде топтанған кайратты жігіттер бар, олар соғысты әлі күнге көре алған жоқ, соғыссыз тіршілік етуге болмайтынын, пандар, өздерің білесіддер. Тым болмаса бусурмандарды бір рет жусатпаған жігіт қалайша запорожец бола алады?»

«Мынаның өзі жақсы сөйлейді ғой» — деп ойлады Бульба.*

«Бул сөзді мен бейбітшілік келісімді бузу ниетімен айтып тур, деп ойлап жүрмецдер, пандар. Құдай сақтасын, мен ешбір жаман пікірсіз, жай айтып турмын. Жәпе бізде құдайдың храмы бар, анау-мынау айту күнә Алланың әмірімен Сечьтід қурылғанына бірнеше жыл болды, осы күнге дейін шіркеудің сырты сыйпатталмағаны өзімед турсын, ішіндегі құдайдың суреттері де бір лыпасыз тур. Тым болмаса бірде біреу күмістеген киім тауып жабуды камдаса екен-ау. Алланың бейнелері мен шіркеуді безендіруге дегенде козактар қолын бірақ сілтейді. Қайыр-садақада азайды, үйткені журттыд көпшілігі бар тыйынын араққа салып койды. Сонымен бул сөзді бусурмандармен соғысу үшін айтып турғам жоқ; біз султанга бейбітшілік сақтаймыз деп уәде бергеміз, оны бузу обал, үйткені біз дінді ауызға алып сөз байлағамыз».

«Осыныд бытқастырып турғаны немене?» — деп ойлады Тарас.

«Байқайсындар ма, пандар, соғыс ашуға болмайды. Уәде бузу рыцарьлық арымызға таңба. Өзімнід шағын ақылыммен менің ойлап тапқаным мынау: кайыкка мінгізіп кілең жасты жіберу. Натолияның¹⁾ жағасын біраз шольп көрсін. Қалай қарайсындар, пандар?»

1) Анатолия — Кіші Азияның жарға жуық бөлегі.

«Баста, бастап бәрімізді де алып жүр! Дін үшін Жасымызды курбан қылуға дайынбыз» — деп айғайлады көпшілік жан-жақтан.

Кошевой шошып калды. Бүкіл Запорожьены көтеру деген оныд ойында да жок еді. Бул жағдайда келісімді бузуды ол жөнсіз деп таныған еді.

«Тағы бір-екі ауыз сөз айтуға рұқсат етіңдер, пандар!»

«Жетеді! Будан жақсы сөзді таба алмассың» — деп айғайлады запорожецтер.

«Олай деседдер, болса болсын. Мен сендердід бел буған істеріде кул болып басымды иемін. Халық үні — хақтыд үні екені ертеден-ак, кұдайдың кітаптарынан белгілі ғой. Бірақ халықтыд ойлап тапканынан артық ешкімде ойлап таба алмайды. Бірақ менің айтатыным мынау: жастардың ермек етіп рахаттанған ісін султан кексіз, іздеусіз тастамайды. Сол мезгілге дейін біз бәріміз дайын, күшіміз сай, ешкімнен қорықпайтын болуымыз керек. Біз жокта талап калуға татарларда ерінбес, — олар түріктердің қарғылы иті сыяқты ғой, көзбе-көз бас салмайды, иесінід үйіне кіруге бата алмайды, аң, артыңнан өкшедді қауып, жаныда батырып тістеуге шабер-ак. Тіпті сендерге шынын айтқанда, бізде қайық та аз, үгіліп дайындалған дәрі де шамалы, сондықтан калайда бәріміз бірден жүріп кете алмаймыз. Маған салсаңдар, мен дайынмын, мен сендердід жалшыңмын».

Айлакер атаман сөзін доғарды. Топтар сөйлесе бастады; курень атамандары ақылдасты; дес бергенде, мастар аз еді, оларда келімді ақылды тыддауды жөн деп тапты.

Сол сағатта бірнеше адам қайыққа мініп Днепрдің арғы қабағына жөнелді. Онда адам білмейтін жерде, судың астында, калың камыстыд ішінде әскердің казнасы, жаудан алынған курал-сайманныд бірсыпырасы сақталатын. Басқалары қайықтарды көріп, жорыққа дайын-

далуға кірісті. Қас пен қыздің арасында өзеннің жағасына жан толып кетті. Бірнеше шеберлер жалаңдаған балталарын қолына ұстап келді. Қартаң тартқан, күнге тотыққан, жауырынды, алып аяқты, шаш, сақалдары бұрыл тартқан және кара мұртты запорожецтер шалбарларының балағын түріп тізеден суда тұрып мықты арканды тастап жіберіп жағадан дөңбектерді сүйреп алып жатты. Қайсыбіреулері дайындалған құрғақ дөңгелектерді, ағаш атаулыны тасып жүрді. Суда тақтаймен қайықты кемерлеп жатыр, екінші орында қайықты төкеріп тастап тығындап, смоламен майлап тұрғандарды көресің; тағы бір жерле козактардың ескі тәжірибесі бойынша теңізді толқыны қайыққа зарар істемесін деп, екі жағына қамысты тізбектеп байлап жатыр; өзенді жағалай отты жарқыратып жағыш тастап кемелдің түбінде қуя үшін мыс қазанымен смоланы қайнатуда. Көпті көрген қариялар жастарға жөн көрсетіп үйретуде; адамға толып қайысқан судың жағасы жаң бітіп, толқынданған секілді.

Бұл кезде зор паром жарға келіп тоқтады. Паромдағы топтанып тұрған адам алыстан бөріктерін сілтеп жылы ишарат істеп жатыр. Бұлар үстері жалба-жұлба козактар еді. Киімдері қалай болса, солай, кейбіреуінің үстіндегі жалғыз көйлегі мен аузындағы қорқорынан басқа түгі жоқ. Мұның бәрі олардың не бір үлкен апатқа ұшырағанын, не үстіндегісінің барын ішіп тауысқанша маскүнемдікке салынғанын дәлелдейтін еді. Олардың ортасынан бір кеуделі төртбактау елулер шамасындағы козак ілгері шығып тура қалды. Ол басқалардан күштірек айғайлап, қолын сілтеп тастайды; бірақ жұмысшылардың тарсыл-турсылы, айғайы оның сөзін естіртпеді.

«Ал, не алып келдіңдер?» — деді кошевой жарға қарай бұрылғанда. Жұмысшылардың бәрі де жұмыстарын тоқтатып, балта мен қашауларын көтеріп, бірдемені күткендей тура қалды.

«Жамандық хабар әкелдік!» — деді төртбак козак.
«Қандай хабар?»

«Пандар, **запорожцтер, маған** сөз айтуға **рукхат етіңдер!**»

«Айт».

«Немесе рада шакыруды макул көресіндер ме?»

«Айт, айт, біз бәрімізде осындамыз».

Жардағы адамдар анталап осы араға жыйналды.

«Гетманшинада не болып жатқанын сендер әлі күнге естіген жоқсындар ма?»

«Ал, онда не болыпты?» — деді курендік **атаманның** бірі.

«Өй, бұларың не?! Тіпті түк естімегендерің, татар **клейтух¹⁾** пен сендердің кулақтарыңды тығындап тастаған шығар».

«Онда не болып жатыр, айтсадшы енді?»

«Онда болып жатқанды туа жүріп, шоқына жүріп көргендерің жоқ».

«Өй, иттің баласы-ау! Онда не болып қалды, **айтсаңшы!**» — деп айғайлады топтан біреу, будан әрі **соза беруге** сабыры жетпеді білем.

«Хасиетті шіркеуде біздің билігімізде **болмайтын** заманға калыппыз енді».

«Қалайша біздікі болмайды?»

«Осы күнде шіркеулерді жидтерге жалға **беріп** отыр. Егер жал ақысын жидке алдын ала төлемесең, шоқынуға **рухсат бермейді**».

«Сен өзің не айтып тұрсың?»

«Пасха күндерінде жид өзінің ылас қолымен **белгіні** көтеріп қоймаса, пасха шырағын жағуға да бата алмайсың».

«Осы өтірік **айтып** тұр, туысқан пандар, **оңбаған** жид хасиетті пасхада белгі қояды дегенге нануға болмайды».

«Тындай беріндер! Онан зордыда естисіндер: ксендзілер²⁾ бүкіл Украинаны таратайка³⁾ мен аралап жүретін

1) Клейтух — мылтықты тығындайтын жүч, мақта.

2) Ксендз — католик дінінің полы,

3) Таратайка — екі аяқ арба.

болыпты; таратайка мініп жүргенінід окасы жок-ау, ат жекпей, оныд орнына православиялык христиандарды жегетін болыпты. Тыздай беріддер! Айтарым әліде толыш жатыр: жидтың катындары поптардыд окалы иық жапкышын юбка кып киетін болыпты. Міне Украинада больга жатқан істің түрі осындай, пандар! Ал, сендер мында Запоролъеда отырып, сайрандай бересіндер, татарлардан соккы көріп, әбден жер қорқақ болып қалғансындар, сендерде кәзір көз де, кулак та, дәнеме де жоқ, сонымең сендер дүниеде не болып жатқанын естімейсіндер».

«Токтай тур, токтай тур!» деді буған дейін баска запорожецтермен бірге үндемей тұрған кошевой; бір салмақты іс кез болғанда көздерін жерге тігіп, лып етпе мінезге тізгін бермей сабырмен тыздайтын, үйткенмен қайнаған ыза денелерінде уыттана беретін запорожецтердід әдеті болатын. «Токтай тур, менід айтар сөзім бар: сендердід өздерің не істедіндер, сендердің бәрідді пері жайлап кетті ме? Немене, өздеріңде қылыш табылмады ма? Мундай задсыздыкка қалайша еріс бердіңдер?»

«Қалайша өріс бердіддер? — деп айтуға оңай-ау. Кілед ляхтардыд¹⁾ өзі елу мың, онсоң өз мінімізді несін жасырамыз, — біздің иттерденде азғындар шықпай қойған жоқ, бірсыпырасы солардыц дініне көшті.

«Сендердід гетмандарыд, полковниктерід не бакты?»

«Полковниктердің істеген ісін біздің ешкайсымыздыд қудай басымызға бермесін». (

«Ал, не істеді».

«Ештемесі жоқ, гетман кәзір мыс табаға қақталып Варшавада жатыр, ал, полковниктің қолы мен аяғы Польшаныд базарларын аралап, жұртқа көрме болып жүр. Міне полковниктердід істегені осы!»

Жыйылған топ толқынданып кетті. Басында бүкіл жа-

1) Лях — польшаның ұсақ помещиктері.

Ғадағы халық, дауылдың алдындағыдай тына қалды, артынан сөйлеп гулеп жөнеліп еді, — бүкіл жаға сөйлегендей болып кетті. «Жидтерге Христиан шіркеулерін жалға алатын күш қайдан келіпті! Православиялық христиандарды Ксендзилер жегіп алды деген неткен сумдық! Бул қалай! Дінсіздердің өзімізді орыс жерінде журтты мундай азаптауына ссылай жол бергеніміз бе? Олар ешбір жазасыз полковниктерді, гетмандарды қурта бергені ғой! Булайша бола беру мүмкін емес, булайша болмайды да!» Жыйылған топтың аузынан шыққан екпінді сөздер осылар болды. Запорожецтер туілдеп, қайраттарын жыйнады. Бул жедел-желпі адамның тулауы емес еді, тулағандар ауыр, зілді мінезділер еді, олар анау-мынауға қыза қоймайтын, ал, бір қызып алса, табандап отты ызғарын кепке сактайтын. «Жид атаулының бәрін дараға асу керек!» — деген дауыс естілді көптен, «поптың алтынды киімінен олар бұдан былай катындарына юбка тігуді қоятын болсын; хасиетті пасхада олар белгі қояды доғарсын; азғындардың бәрінде Днепрдің суына ағызып жіберейік!» Әлдекімнің аузынан шыққан осы сөздер кепке, нажағайдай тез тарады; долданған журт жидтердің бәрін түгел бауыздау үшін предместьеге қарай ағылды.

Израилдың дәрменсіз байғұс әулеті онсызда кілегей қуатынан айрылып, қалбалақтап, арактан босаған бочкаларға, пешке тығылды, тіпті өздерінің жидовкелерінің юбкасының астына да еңбектеп кіріп кетті. Бірақ, козактар оларды қайдан болса да суырып алды.

«Анық ақсүйек, пандар!» деп бакырды ұзын бойлы, танк секілді, бір жид үрейі ушқаннан адам қарағасыз болып кеткен бетін ілгері созып. «Анық ақсүйек, пандар! Тіл катуға, тек бір ауыз сөз айтуға рұқсат етіңдер; біз сіздерге өмірде естіп көрмегендеріңізді, өте маңызды нәрсені айтайық, өте маңыздыны!»

«Мейлі, айтсын!» — деді әркашан айыптының сөзін естуді унататын Бульба.

«Анық пандар!» — деді жид. «Мундай пандарды бул күндерге дейін ешкім көре алған жок. Құдай -ақы! Ешуақыттада. Булардай кайырымды, жақсы және жүректі пандар дүниеде болып көрген жок». Қорыққанынан оның даусы қалтырап, аузынан шығар-шықласта өшіп турды. «Біздің запорожецтер туралы арам пікір ойлауымыз болмайтын іс. Украинада жалға алыш жүргендер бізге тіпті жақындығы жок адамдар. Біздікі емес, құдай ақы! Олар тіпті жид емес, олардыд кім екенін періде білмейді. Оңбағандығы сондай оларды бір түкіріп лактырып жіберу керек. Міне, мыналарда менің айтқанымды айтар. Менід айтқаным рас емес пе Шлема, сен айт* шы Шмульт!»

«Құдай ақы, рас!» — деді көптід ішіндегі Шлема мен Шмульт, екеуінің кигені де жалба-жұлба, түстері куп-ку, балшықтай еді.

«Біз ешуақытта» — деді узын жид: «жаумен қолдасып кергеміз жок. Ал, католиктерді біз ел деп танығымыз келмейді, олар не ойласа ол ойласын! Запорожецтермен біз бірге туған ағайындаймыз...»

«Не дейсід? Запорожец сендермен ағайындас болсын дейсің бе?» деді көптің ішінен біреу. «Ол бола қоймас, қарғыс атқан жидтер! Днепрге тартындар, пандар, азындардыд бәрінде ағызу керек!»

Бул сөз берілген белгідей болды, жидтерді колдарышан ұстап алыш толқынға лактыра бастады; жалыньшты дауыс жан жактан шыға бастады; ал, қайсар запорожецтер жидтердід башмақ, уйык киген аяқтары аспаннан келіп сереңдеп жүргенде мырс-мырс күліп тура берді. Өз басына өзі пәле тілеп алған сорлы оратор устай алған шекпенін сыпырып тастап, сытылып шығып, үстінде тап-тар ала камзолы, Бульбаның аяғын кушып, жыламсырап жалғады. «Улы мырза, айқын аксүйек пан! Мен сіздід ағаңыз, Дорош маржумдыда білетін едім. Ол жарықтық барлық рыцарьларға сәулет беретін жауынгер еді. Түріктердің тутқынынан алым беріп кү-

тылу керек болғанда, мен оған сегіз жүз цехин¹⁾ ақша беріп едімі.

«Сен менің ағамды білетін бе едід?» — деп сурады Тарас.

«Кудайақы білетід едім, орамы ете кед пан болтан еді».

«Сенід атың кім?»

«Янкель».

«Жарайды» — деді Тарас, біраз ойланып тұрып, козактарға бұрылып былай деді: «Керек деп тапсақ, жидті кай уақытта болса да дараға аса саламыз, бүгінше осыны маған кыйыддар».

Осыны айттыда Тарас онығ өзінің козактары тұрған арбасына карай алып жөнелді. «Ал, арбаның астына кір, сонда жат, қозғалма, ал, туыскандар, бул жидті шығармаддар».

Осыны айттыда Тарас аладға жөнелді, үйткені онда халық жыйналғанына көп уақыт болған еді. Кас пен қабақтың арасында бәріде судың жағасын, қайық жөндеуді тастап жөнелді, себебі енді жорық теңізде емес, құрғақта болатын болды, кемемен, жел қайық емес, ат-арба керек болды енді. Жорыққа енді бәрі де, кәрісі де, жасы да қамданды, барлық старшиналардың, куреньдіктердің, кошевойдың, бүкіл Запорожье әскерінің ұйғаруы бойынша тура Польшаға аттанып, барлық зулымдықтары, дінді, козактыд дадқыд қорлағаны үшін кек алмак болды; қалаларынан олжа алып, деревнялары мен астықтарын өртеп, өздерінің даңкын жер жүзіне жаюға бел буды. Бәрі де табанда белдерін буынып, каруланды. Кошевой бір кез өсіп кетті. Бул желбуаз адамдардың урда жық кыздырмасына кете баратыға кісі емес еді. Бул тайсалмас өмірші, айтқанынан кайтпайтын, әмір етуден басқаны танымайтын деспоттын²⁾ өзі еді. Өр кеуде, қағусыз өскен, сайранқумар рыцарьлар әдеп-

1) Цехин — Венецияның ескі алтын монетасы.

2) Деспот — Қағусыз, шексіз, тыюсыз әкім.

пен басын төмен устап, сыптай болып, сапқа тұрды; кошевой әмір берген уақытта олар жоғары карауға бата алған жоқ; кошевой әмірді ақырын, айғайламай, асықпай, тәжрибесі мол карт козактың салтымен салмақтап берді; ақылмен толғап көңілге алған ерлікті істемей тынбайтыны оны аяқ алысынан байқалды.

«Бәрін тыңғылықтап карап алыңдар!» — деді ол: «арбаларыңды, май куйғаң шелектеріңді укыптап, сайлаңдар. Киімді көп алмаңдар, козак басы бір көйлек, екі шалбар, бір горшок быламық пен үккен тары болса болады, баска түк алынбасын. Сақтыққа канша керек болсада, арбаға артылады. Козак басы кос ат болсын. Екі жүз пар шамасында өгіз алу керек, өткелде, сазды жерге өгіз керек болады. Және, пандаң, өздерің тәртіпті жаксы сақтаңдар. Сендердід іштерінде олжаның кыйсыны келсе, табан аузында есінен айрылып, оксамитты¹⁾ ултараққа тілгілеп, көзіне көрінген кездемеге жармаса түсетіндер жоқ емес. Ондай юбка, көң-көкырға кол былғаудан аулақ болыңдар, юбка атаулыны маңдарыңа жолатпаңдар, жалғыз каруды ғада алыңдар, темен етек кез болса червонцы²⁾ мен күміс алыңдар, үйткені олар кунды зат, — қай уақытта болсада керектерінде жарайды. Сонымен, пандаң, мен сендерге күні бұрын айтарым мынау: егер кімде-кім жорықта мас болса, оны ешбір сот карамайды, ондайды, иттей кылып, арбаның артына мойнынан байлаттырамын, мейлі кім болса ол болсын, бүкіл әскердің ішінде нағыз аты шыққан козак болсада бәрібір; итше табан аузында атып, көмусіз қарға-қузғынға жем кып далаға тастаттырам, үйткені жорықта мастыкка салынған адамды христиан салтымен жерлеуге болмайды. Жастар әркашан карттардың дегенін істеңдер! Егер ок жырып өтсе, бастарыңды

1) Оксамит — мақпалдың бір түрі.

2) Червонец — 5—10 сомдық, алтын ақша

қылыш жырып кетсе оны копақардай қылмандар, бір атым дәріні чаркеге салып арақпен араластырып жута салыңдар, бәрі жазылып кетеді, тіпті безгекте жуымайды; тіпті ауыр болмаса жараға түкірікке араластырып топрақты себе салсаңдар, жабысып катады да қалады. Жігіттер, сүйтіп іске кірісіддер, асықпай-саспай жақсылап іске кірісіндер!»

Кошевой осыны айтты, оның сөзі бітісімен козак атаулы бірі қалмай іске кірісті. Бүкіл Сечь мастыктан сауықты, ешуақытта болып көрмегендей қазір масты онан іздесеңде табуға болмайтын еді. Біреулері арбаның додғалағының курсауын тартып, ескі біліктерді алып тастап орнына жаңа білік салды; біреулері азық-түлік салған қаптарды арбаға артып, қару-жаракты тиеді, біреулері аттарды, өгіздерді айдап келіп жатты. Жан-жақтан аттыд дубірі, байқау үшін атылған мылтықтың даусы, қылыштыд суылы, өгіздің мөдірегені, бұрылған арбаның сықыры, сөйлескендердід, көлікті шу-шулегендердің даусы естіліп жатты; тез уақытта козактардыд кеші бүкіл далаға жайылып кетті. Ана шетінен мына шетіне жүгіріп жүріп аралап шығамын деген адамға узак уақыт жүгіруге тура келер еді. Кішкене ағаш шіркеуде священник дуға оқып, бәріне хасиетті суды бүрікті, бәріде кресті сүйді. Кеш орнынан қозғалып, Сечьтен шығып жөнелгенде, запорожецтердід бәрі де арттарына қарасты. Хош, анамыз!—деді бәрі бір дауыспен. Тек сені кудайым латтан сактасын! Предместьедең өтіп бара жатып Тарас өзінің жиді Янкель бір кішкене күрке жасап алып, шақпак тас, буранда кілт, дәрі, тағы сондай жолға жарайтын, соғысқа керекті жабдықты, тіпті қалаш, нан да сатып жүргенін көрді. «Бул неткен кудай урған жид!»—деп ойлады Тарас, жанына келіп, ат үстінде тұрып былай деді: «Есід лок екен ғой сенід, мунда неге отырсыд? Торғай орнына атып тастасын деп отырмысың?» Янкель орнынан тұрып жақын келді де, адам білмейтін бір сырды ашатындай екі қолын қалкалап, сез бастады:

«Менід сурайтыным пан үндемесін, ешкімге айтпасын, аузынан шығармасын, козактардың көшінід ішінде менід бір жүк тиеген арбам бар; мен казактарға керекті түрлі заттарды арттым, жолшыбай талай-талай азықты бірде-бір жид сағып көрмеген мейлінше арзан бағамен сатам. Құдай ақы, солаи істеймін, құдай ақы, солай істеймін». Тарас жидтің аласұрған мінезіне тадырқанып, тіл қатпастан көшке қарап жүре берді.

V

Узамай-ақ польшалық бүкіл түстік-батыс қауыптың кушағына енді. «Запорожецтер! Запорожецтер жүр!»— деген хабар таран бас гады. Бас сауғалауға шамасы келгендер басын коргау қамына кірісті, бар халық үрпиісіп қаша бас гады; ол кезде камсыз, дайындықсыз отыра береді; коргап согу, бекіністі үй-замок салу деген ол заманда лок, кез келген жерде сабаннан баспана жасап жург отыра берегін. Бәрі бір татардыд жорығында, күлталқаны шығатын болған сод, ешкім үй салуға акша шығарып, еңбегін есрап етпейтін! — Боріде абыржыды: біреулер өгіздері мен плугын атка, мылтыкка айырбастап, пәлкқа, әскер қатарына кете бастады, біреулер алып жүруге жарайтынының бәрін алып, малдарын алдына салып қуып тоғалға тасаланды. Шакырусыз келген мейманныд жолына көлденед турып, қарумен карсы алғандарда болды; бірақ, күні бурын қашкандардыд сады басымырақ. Запоролъе әскері деп, атагы шыққан екпіні дауыл жауыкгер топпен шайқасу өте қыйын соғатынын бәріде күні бурын білді; запорожецтердің сырттан қараранда көзге түсетін олпы-солпы, ілгерілі-кейінді болып жатқанының өзінде уйымшылдық, заманыныңд урыс кыймылына сәйкес саркылмас күш бар еді. Аттылар атын шаужайлап кыйнамай жайымен жүріп келе жатты; жаяулар сабырмен көштің артынан жүріп отырды; бүкіл кеш түнде жүріп, күндіз дем алды; аялдау үшін олар ешкім

мекен етпеген далаға, орманға тоқтап отырды; иесіз жатқан жер ол кезде ушан теңіз. Не барын, не болып жатқанын білу үшін алға тыңшыларды, барлаушыларды жіберіп қоятын. Жан жүрмейді деген жерден олар байқаусызда пайда бола қалайын; оларды алдына кез болғандар өмірден үміт етпейтін; дөңгелек аяғына түсетін, әскерге айдап кеткеннен қалған жылқылар, малдар табан аузында пышакка ілетін. Олардың жорық жасағанынан, ішіп-жеп сайрандағаны басымырақ секілді көрінетін. Запорожецтердің алшад басқан жабайы катал заманның қылықтары есіңе түссе, осы күнде тебе шашыд тік турар еді. Сокқыға жығылған жас бала, емшегі кесілген әйелдер, аяғының басынан тізесіне дейін терісі сыпырылып алып азат етілген адамдар—бір сөзбен айтқанда запорожецтер поляктардың сыбағасын кемеліне келтіріп өтеді. Запорол<ецтердід жақындап келе жатқанын естіген сод бір прелат¹⁾ ез аттарынан екі сопыны аттандырды. Олар келіп прелаттыд атынан запорожецтерге тәртіп бузып, жаман мінезге жол бергендіктерін, запорожецтер мен үкімет арасында келісім барлығын, булар корольдің алдындағы міндеттерін орындамай, соның салдарынан халықтың шырқын бузыл л<үргендігін айтты. «Менің және барлық запоржецтердің атынан епископіңе айт», — деді кошевой. «Ол ештемеден қорықпай-ақ қойсын, козактар әлі аздерінід корқорларында тутатып болған жоқ». Узамай-ақ айбынды аббатство²⁾ лапылдаған жалынның тутқыны болып, оның готикалық³⁾ терезелері үдірейіп - үдірейіп

1) Прелат — католик шіркеуінде ец жоғарғы дін басы.

2) Аббатство — католик монастыры.

3) Готикалық — құрылыстың ерекше түрі (стилі), орта ғасырда батыс Еуропада кең өріс алған (XII—XV ғ. г.), күнбез, мүйіздері көп болған, терезелері ұзын — саусак мәнерлі, бояулы шынылы болған. Католик шіркеулері мен монастырлары әрқашан готикалық стильмен салынған.

лауларан оттың арасында калды. Қашқан сопылар, жидтер, әйелдер гарнизоны, ополчениесі¹⁾ бар калаларға кетті. Үкіметтің көмек ретінде кешігіп жіберілген шағын полктары не бет алып шыққан елін таба алмайтын еді, не жаумен бірінші кездескенде-ақ жонын бір-ақ көрсетіп, ушқыр аттарын борбайлап жытып отыратын. Корольды бұрынғы урыстарда талай рет жеңіп шыққан әскер бастықтары өзара күш қосып жан аямай запорожецтерге қарсы тірескен уақыттары да болды. Ел талау, пайдакүнемдікке жат, күшсіз жауға қол былғамайтын, кәриялардың алдында өздерінің өнер кайратын көрсету үшін күндыздай жылтыраған сулу атқа мініп, кең шекпенін иығына іліп желді сүзе дандайсып шауып жүрген ляхтармен жекпе-жек устасып балдырған козактарды күш сынасар жерлері осы еді. Қызғылықты ғылым еді, олар ат-турманды, асыл қылыш, мылтықты ушан-тедіз қып лшйып алды. Қылтыйып жаңа түк біте бастаған балапандар бір айға есейіп, қайта түледі, байырғы кісі болды. Осы уақытта жастықтың маужыраған игісі бар жүздері суық тартып, айбаттанып кетті. Екі улы алдығы қатардағыларды арасында арпалысып жүргені Тараска ерекше мерей еді. Урыстың қад май данында алшад басып, соғыс жұмысын түйіндеп қорытып отыру Остаптың маңдайына туа біткен іс сыяқты еді. Бір рет саспай, абыржымай, не кез болса да жыйырма екідегі жасқа бітпейтін сабырмен, салмақпен, қас пен кабактың арасында ол бар хауыпты, бар жағдайды шамалап үлгеріп, одан жалт берудің әдісін таба қоятын; қалт бергендегі мақсаты ебін тауып соны жену болатын. Оның істеген ісін бәрі орынды, өзіне өзі сеніп қыймылдағандықтан туған болатын; келешекте көсемдікке лайық екені жүріс турысынан-ақ байқалатын.

1) Гарнизон — тұрақты әскер, ополчение — халықтың өзінен құрылған қуралды адамдар.

Оның тулғасынан кайраттың үні шығып, рыцарьлық **ха-**сиеті арыстанның кайратындай, бекініп ірге тепкен болатын. «Я, солай, мынау күндердің күнінде жақсы полковник болады», — дейтін Тарас, «құдай біледі; жақсы полковник болады; болғанда қандай, бұл әкесінде басып озады!»

Андрій оқ пен семсердід зуылдағад музыкасына әбден елігіп алды. Өзінд және жаудың күшід күні бұрын салмақтау дегенді "ол атымен білмейтін. Сыдкылдаған сұхбатты, тамаша рахатты ол урыстад табатын. Урыстағы адамның сезімі туманданып, көзі карауытып түк көрмей, бастар жерге домаланып, аттар күрс-күрс жығылып жатқанда, мас болған адамдай, құйындатып, зуылдаған оқ, жаркылдаған кылыштың ортасында, жауды жайрата кырып, өз денесіне түк дарымағандай болып кыймылдауда ерекше кызык бар деп таныйтын Андрій. Тек жалындаған екпінмен елігіп, салмақты, есті адам мың жылда аяк баспайтын іске қойып кету, тек батыл кыймылдап, кимелеумен соғысқа талап катынаскан кәрияларды таңырқатқандай Андрійдың ерліктері әкесін сан рет ғажаптандырған. Таңырқаған карт Тарас былай дейтін: «Мынау да жақсы, мұндай жауынгерді жау ала алмас еді, Остапка бара-бар емес, әйткенмен бұ да жақсы жауынгер!»

Әскер казасы мол; байлары кеп деп өсек тараған Дубно қаласына тура бет түзеп тартты. Бір жарым күн үздіксіз жорықтан кейін запорожецтер қалаға да келіп жетті. Қала халқы шамасынан келгенше қорғануға бел байлады; жауды үйіне жібергенше, алаңдарда, көшелерде. үйінің табалдырығында алысып өлуді макул тапты. Қаланы қоршаған балшық қорған екен; қорғанның аласалау жерінде оқ атуға бейімделген тас қабырға немесе үйлер тұр, тіпті болмаса емен бағана бар. Мойынға алған салмағының мадызды екенін ұғынып жеткен күшті гарнизон. Запорожецтер кызумен қорғанға өрмелеп бағып еді, туралап атқан **зеңбірек оғы** шыдатпады. **Ме-**

щандар мен обывательдерде босқа карап қалуды лайық көрмеген білем, қаланың қорғанын бөктерлеп топтанып оларда жүрді. Оларды өлімге басты байлағанына оттай жанған көздері айғақ еді; қаланы қорғауға әйелдерде қатнасты, оларды қолынан іүйдектеліп шыққан тастар, бочкелер, горшоктер, қайнаған карамайлар, запорожецтердің басына жауды, қап-қабымен домалаған кумдар көздерін аштырмай тастады. Қорғанмен алысуды запорожецтер ұнатпайтын; камалдағы елді камап жатып узак соғысуға оларды монны жар бермейтін. Кошевой кейін шегінуге әмір етіп, былай деді: «Пан ағайындар, мойымаңдар, біз кейін шегінейік; егер бұлардың бірде біреуін қаладан шығарсақ, мен Христиан болмай одбаған тағар болып-ак кетейін; осы камалды ішінде бәрінде аштан катырайык». Әскер кейін шегінді де қаланы қоршап жатты, істер іс болмаған сод, маңайдағы елді шапты, деревняларды, мая-мая егіндерді өртеп, орақ тимеген егінге мал лайды, мадай терін аямай жүріп егіншілердің жайқалтып өсірген шексіз егіні сарп болды. Күнелтерінің бәрінің құртылып жатқанын көрген қала халқының тобе шашы тік турды. Запорожецтер, Сечьтегідей. арбаны екі қатар тартып тастап, курень-курень болып ірге тепті, қорқорларын түтіндетіп, олжадан түскен қару-жарақтарын айырбастады, түрлі ойындар ойнады, орғада жауласқан қала тур деп елемейтін болды. Түнде маздатып от жакты; курень бас сайын ас басшылар мыс қазанға ботқа қайнатты; түнімен өшпей жанған оттың басында табан жазбай сакшы турды. Бостан бос жата беру, узак уакыт арақсыз туру. ешбір оқыйғаның кездеспеуі көп уакыт өгпей-ак запорожецтердің ішін пыстырды Кошевой күн сайын берілетін шарапты екі есе қып бер деп әмір етті, көп уакыт қайрат жумсар жер болмай, қозғалыссыз жатқанда арақты өсіру салтта болатын. Жастарға, әсіресе Тарастың балаларына бұл жатыс унамады. Андрийдід де іші пысып, қапаланды. «Ахмақ шіркін» — деді оған **Тарас**. «Қозак, тезе

білсед ата боласыз, — деген макал бар; улы істерге кез болғанда, асып-саспай қыймылдаған адам ойдағыдай күші бар жауынгер болып ғана табылмайды, анық лқауынгер текке жатқанда қапа болмайтындай болсын, төзе білсін, сен қалай толқытпақ болсаңда, ол тап басқан табанын тайдырмайтын болсын». Әйткенмен жалынды жастың жүрегі кәрінід сөзіне дауаламады. Екеуінің мінезі екі түрлі, бір затқа екеуі екі түрлі қарайды.

Осы кезде Товкач баскарган Тарастыд полкы да келіп жетті. Товкачтыд жанында екі есаул, бір катшы, полктың баска чиндері бар еді; барлығы төрт мыднан аса козак жыйналды. Соғыс бар, деген хабарды естісімен ешкім шақырмай-ақ катарға келіп қосылған өзі тіленгендер де муныд ішінде аз емес еді. Екі есаул Тарастың улдарына шешесінің батасын, Киевтегі Межгор монастырынан жіберілген кипарис ағашынан ойып істелген қудайдыд бейнесін әкелді. Ағайынды екі жігіт хасиетті бейнені мойындарына ілгенде, кәргайған шешесі көздеріне елестеді. Бұл бата, бұл сәлемдеме оларға жақсы ырым емес пе? Бұл лқауды жеңіп, олжаға батып аброймен елге калтуды, бандурашылардыд мәдгі мадақтауына нысана болуды медзейді, немесе... Болашақ адамға белгісіз, ол әркімнід алдында саздан көтерілген тумандай мунартады да турады. Тумарды шомып, ессіз көбелектей, канатын қатгы сілтеп қустар ушады да лқүреді, бірін бірі аңдамайды, кептер қаршығаны сезбейді, қаршыға кептердід барын сезбейді, сүйтіп өзінің өлім тұрағынан қанша алыстағанын ешкім білмейді...

Остап алдақашан өз жұмысымен өзі болып, куреньге кеткен; Андрийдың жүрегі бір түрлі қапаланғандай, неге екенін езі де білмейді. Козактар алдақашан кешкі дуғаларын оқып болған; кеш қызылы сөнген, июльдің тамаша түні ауаны аймалап кушағына алған болатын; бірақ Андрий куреньге қайтқан лқок, ұйқыға мойын сүнбады, өткен өмірдің елесіне оралып көз салды. Аспандағы жулдыздар жарқыраған жіңішке шашағымен жымың

кағыш тур. Бытырап жаткап арбамен, карамай шелек ілген бағанамен, жаудан тартып алған түрлі хазина, азық-түлікпен жазық дала нық толы. Арбаның маңында, астыда, арбадан аулағырақ шөптің үстінде жайылып жатқан запорол<ецтерді көресің—бәрі де уйқыда, көріністері суреттегі секілді, басының астына біреу қап салған, біреу-бөркін салған, біреу тек жолдасының жамбасын жас-тана кеткен. Қылыш, өзі тутанатын мылтық, қысқа мойынды коркор мыс какпасымен, шукығыш темірімен, шақпағымен әрқайсысының жанында. Мүшесі салмақты оғіздер, аяқтарын астына алып бырт-бырт күйсеп, шубарланған аркалары ылдыйда жатқан тас секілді болып көрінеді. Жан-жақтағы шөптің арасынан уйқыға батқан жауынгерлердің қорылы естіліп, даланы жаңғырықтырып тур, оған л<арыса тусаулы аяғына қапаланған айғырлардың кісінеген даусы үн қосады. Алуан, айбынды окыйғаларда июль түнінің сулу көркімен астасып жатыр. Бул маңайдағы л<анып бітіп келе жатқан аймақтың жарық шашқан сәулесі. Бір жерде жалын алып кушағын жазып, даланы өрлеп тыйыш қана кетіп барады; бір л<ерде тез тутанатын нәрсеге кездесіп лапылдаған жалын, куйындай тулап, аспанға шығып, ыскырып, ыршып жұлдызға жармасқандай, қыялап ушқыны аспанда қалқып, аулаққа барып сөніп жатыр. Өрт жалап қап-кара болған аулақтағы монастырь, суық келбетті Картезиан¹⁾ сопысындай айбаттанып тур, қабындаған өрттің жалыды жарқ еткенде оның карауытқан алуан пішіні көзіңе түседі; бір жерде монастырь бақшасы күйіп жатыр; түтін аймалаған ағаштың сытырлаған "дыбысы естілгендей; арпа лысып аспанға шапшыған от жасыл жарық сәулесіне елжіреп піскен сливаны бөлеп, сарғайып нәрге толған грушаны алтын түске бояп тур; ағаштың бұтағында Ілүлі өзінің үйімен бірге жанып жатқан л<идпен монах та мунда кездеседі. Оттыдүстінде қалықтап айналған қус-

1) Картезиандар—католик сопылардың ұйымындағы адамдар.

тар отты далаға ілген күдгірт крес секілді. Қоршаудағы кала ұйқыға батқан тәрізді. Шпицалары да¹⁾); төбелері де, қоршау қазықтары да аулақтағы өрттің сәулесі тиіп кана мүлгіп тұр. Андрий козактарды аралап шықты. Күзетшілер жаққан от жылтылдап сөнуге айналған, күзетшілердід өздері ұйқыда, козактың кең нәпсісімен комағайланып ауыздарына салған саламаталары мен галушкалары тісіне қыстырған калпында ұйықтаған. Бул барыксыздыққа тадданған Андрийге мынадай ой келді: бірісі жақсы жақында күшті жау жоқ, ешкімнен хауып күтуге болмайды. Ақырында Андрийдің өзінде бір арбаның үстіне шықты, басының астына екі қолын айкастырып төсеп жатты; бірақ ұйықтай алмай аспаннан узак уақыт көзін жазбады, аспан оныд алдында пердесіз ашық еді; ауа мөп-мөлдiр, тап-таза; күс жолында шоғырланып, аспанды белдеулеп тұрған жұлдыздарда Өрттің сәулесіне шомылған. Уақыт-уақыт оныд қыялы әлдеқайда шарықтайды, ой туманы айқын аспанды перделегендей болады; содан аспан тағы аршылып, бәрі кез алдында жарқырап, жайнайды.

Осы мезгілде оныд кез алдында таңғажайып адамның жүзі елед еткендей болды. Алдамшы ұйқының қылығы шығар, кәзір-ақ ыдырар, деп ойлап ол көзін бадырайтып ашып еді, үстіне төнген суалған жүзді біреу көзіне көзін қадап тұрғанын көрді. Жыюсыз будыраған узын кара шашы басына жапқан кара жзмылғыдан толкынданып шығып тұр, жүзінің ғажап сәулесін, көзге ерекше түскен елі жандай күңгірттігін көрген соң Андрий муны аруак шығар деп ойлады! Қалтыраған қолымен мылтығын бас салып, Андрий одан екіленген дауыспен сурады. «Кімсің сен? Әзезіл сайтан болсаң мадымнан аулак жүр; егер адам болсаң, мезгілсіз уақытта ойнаудың керегі жоқ — бір атқаннан жоқ қыламын».

Жауап берудің орнына әлгі аруак қолымен ернін ба-

1) Шпица — төбенің астасатын жеріндегі істік бағана.

сып, үнідді шығара көрме деп жалынған ишаратты білгізді. Андрий қолын басыныд астынан алып, анықтап қарады. Жалбыраған шашын, мойнын, ашылған кеудесін көріп, мұныд әйел екенін білді. Бірақ ол бұл жердікі емес. Жүзі карауытып, шаршап-қалығандықтан азған; оғаштанған шықшыты солған уртынан озат шығып тур; қысық кезі қыйғаштанған; көз тоқтатып қараған сайын бұл әйелдің жүзі таныс секілді көріне берді. Ақыры Андрий шыдай алмай жен сурады: «сен кімсің, айт? Мен сені танийтын сыяктым, немесе бір жерде көрген сыяктым».

«Будан екі жыл бұрын Киевте көрдіңіз».

«Будан екі жыл бұрын Киевте» — дейсід бе? деді Андрий әйелдід сөзін қап талап, бурсак күнінде басынан кешкен оқыйғаның бәрің хатеріне түсірмек болып қарманды. Тағыда әйелдід жүзіне тесе карап, оныд тадырқағаннан даусы шығып кетті: «Сен татар әйелісін ғой! Воеводаның пан қызыныд күтушісін ғой!...»

«Үшш! Ақырын!» — деді татар әйелі жалынып қолын қусырып, бүкіл денесі қалтырап, сүйтседе артына бурылып Андрийдід айғайынан ешкім оянып қалған жоқ па, деп жан-жаққа көзін салды.

«Тез ант, тез ант, неге келдід, бул л^керге кайдан душар болдың?» деді Андрий еңтігіп, сыбырлап. тулаған жүрек көлденең түсіп оныд сөзін беле берді. «Панночка¹⁾ кайда, тірі ме?»

«Ол осы калада».

«Калада дейсің бе?» — деді Андрий тағыда даусы қатты шығып кете жаздап, барлық қаны жүрегіне шоғырланғандай болды.

«Неге ол бул калада отыр?»

«Оның мунда отырған себебі карт панның өзі осы калада, оныд Дубнаға воевода болғанына кәзір бір жарым жыл».

1) Панчочка — панның қызы.

«Калай, ол күйеуге шығып па еді? Айтсайшы тезірек, өзің не қылған жансың, кәзір оныд л<айы калай?...»

«Ол екі күн болды нәр татқан жок».

«Неге?»

«Қала халкыныд бәріндеде көптен бері бір сындырым нан Жок. Бәрі көптен топрак жеп огыр».

Андрій сазарып кагты да калды.

«Панночка сенің запорожецтермен бірге каланыд қорғанына шығып л<үргенідді көріпті. Ол маған былай деді: «барып, рыцарьға айт, егер умытып кетпесе, өзі маған келсін; егер мен есінен шықпаған болсам, анама бір сындырым нан берсін; анамның аштан өлгенін көргім келмейді. Мен бурын елем, шешем менід артымнан өлетін болсын; жалбарын, оныд аяғын, тізесін куш. Онында кәрі шешесі бар ғой, сол үшін берсін».

Жас Андрійдің кеудесінде талай сезімдер оянды.

«Ал, сен калайша мунда жүрсід, мунда калай келдід?»

«Жер астынан салынған л<олмен келдім».

«Жер астынан салынған жол бар ма?»

«Бар».

«Кайда?»

«Сен баскаға айтып коймайсыд ба, рыцарь?»

«Киелі кресті агап ант етемін!»

«Жардың астына түскен сод, аққан судан өте бергенде тростник шыккан жерде».

«Тура калаға апара ма?»

«Тура каланыд монастырына апарады».

«Жүр, кәзір жүр барайык!»

«Айса үшін, әулие Мария үшін бір сындырым Іан f беріңіз!»

«Жарайды, нан болады. Осы арбаның үстінде тура тур, немесе тіпті жата тур, бәрі уйықтап жатыр; сені ешкім де көрмейді, мен кәзір келем».

Андрій өздерінің куренінід азык-түліктері артулы арбага барды. Жүрегі аттай тулап жүр. Козактардын көшпелі жадағай турмысы, әскері калып көрбілтелендіріп

тастаған бұрынғы болмыс қалқып қайта шығып, кез алдына елестеп, кәзіргі өмірді торлап, туншықтырды. Теңіздің желіккен толқынынан шыққандай, тәкаббар әйел қайта душар болды; нәзік қол, жанарлы көз, жымыд қаккан ерін, кеудені көлкелеп төгілген кара буйра кара шаш, мылтыктыд сүмбісіндей түп-түзу, нәзік, тығыз біткен қыздың мүсіні дәл осы минутта жарқ етіп Андрийдің алдына келгендей болды. Ол сезімдер сөнген жоқ, әліде Андрийдің кеудесіне уялаулы, баска күшті толқындар өріс беру үшін уақытша ғана сырылған. Сан рет, жиі-жиі балдырған козактыд шырт уйқысын осы қыз жөніндегі қыял бөлген; талай рет оянып төсекте жатып ойға шомып, бірақ ой түйінінід шешуін таба алмаған болатын.

Андрий жүріп келе жатты, бірақ қызды тағыда көремін-ау деген қыял алып ушып, жүрегін толқындандырып, бойын билеп, аяғының әлін кетіріп тізесін калтыратып жіберді. Арбаға таянғанда, ол өзінің неге келгенін де ұмытып қалды, қолын маддайына апарып, қайта-қайта укалап, келген жұмысын есіне түсіре алмай азаптанды. Кенеттен ол селк етіп, шошып кетті, қыздыд анасы өлім аузында-ау, деген пікір келді оның көңіліне. Арбара тап беріп, бірнеше үлкен үлкен кара нанды қолтықтап-ак алды; сол жерде тағыда, мынау алып денелі талғамайтын запорожецтің жейтін тамағы үлбіреген оған өте дөрекі, қолайсыз болмай ма, деген ойға келді. Үш рет салып қайнатуға мольнан лкететін гречке унын бір рет саламата пісіруге жумсап қойдыддар, деп кошевойдың асбасшыларға кешегі урысканы оныд есіне түсті. Қазандардан қанша керегінше саламата тауып алармын деген үмітпен ол әкесінід жол қазаншығын алды да асбасшы уйықтап жатқан өз куренінід он шелектік екі қазаныныд жанына барды, қазанныд астындағы коламта әлі суыған да жоқ екен. Үңіліп карап, екі қазанныд түбіндеде дым жоқтығына ол танданды. Баска куреннің адамынан саны аз бола турсада, екі бірдей қазанды тол-

тыра істеген асты жеп кою үшін анық-ақ алыптық керек-ау! Баска куреньдердід казандарына да үңіліп карап еді, түк жоқ екен. «Запорожецтер аз болсада жеп қояды, ал көп болған күндеде қалдырмайды» — деген мақалды есіне түсірмеске оныд шарасы болмады. Енді не істемек керек? Қай жерде екенін кім білсін, әкесінің полкының азығын артқан арбада ақ нан болса керек еді, ол нан монастырьдың наубайын талағанда түскен. Әкесінің арбасына келіп еді, нан жоқ екен. Остап алып, басына жастап, жерге узыннан түсіп, даланы жаңғырқытырып қорылдап жатыр. Андрий қапты бас салып, пәрменімен жулып қалғанда, Остаптың басы жерге сылқ ете түсті, ол шошып ұйқылы көзімен атып тұрып, көзі жумулы қаптымен айғайды салды: «Ұстандар, устаддар оңбаған ляхты! Атты устаддар, атты устаддар!» — «Өшір үнідді, урып өлтірермін!» деп акырды Андрий шошынған дауыспен, қаптымен уруға оңтайланып. Онсызда Остап дауысты үдеткен жоқ, баяусыды, бұрынғыдай кайта қорылдап, демімен маңындағы шөп атаулыны желпілдетті. Остаптыд ұйқылы көзімен сандырақтағаны біреуді оятып жіберген жоқ па екен деп, Андрий акырын ғана көтеріліп, жан-жақты байкады. Іргелес куреньдегі біреудід дудар шашты басы кетеріліп, жан-жағына карады да кайтадан жерге ланасты. Бір-екі минут аялдады да, қабын иығына салып Андрий жөнелді. Татар әйелінід кур сүлдері жағыр екен. «Тур, лүрейік! Бәріде ұйқыда, қорықпа! Мен бәрін алып жүре алмасам, сен мына нанның тым болмаса біреуін көтере аламысыд?» Осыны айттыда ол қапты иығына кондырды, ете беріп арбағын үстіден тағы бір қап тарыны алды, татар әйеліне беремін, деген нанды да қолына алды, жүктің салмағымен кішкене едкейдкіреп, ұйықтап жатқан запорожецтердід арасымен кере басып жүре берді.

«Андрий!» — деді дәл жанынан ете бергенде карг Бульба. Жүрегі тас төбесіне шығып Андрий тура қалды да, қалш-қалш етіп: — «Немене?» — деді.

«Жанында катын жүр ғой! Турған соң жоны бауырыдды бірдей кып, кудай біладі, соярмын! Катын саған аброй әпермейді!» Осыны айттыда ол басын шынғағына сүйеп басына қалың шалы жамылған татардыд әйеліне тесе карады.

Андрій елі де емес, тірі де емес, әкесінід жүзіне қарауға батпай каттыда калды. Бірнеше уакыт өткен сод көзін сығырайта қараса, карт Тарас басын алаканына қойып ұйықтап қалған екен.

Андрій тауба кылып шокыпды. Кабындаған хауыптыд келуінен кетуі жылдам болды. Бурьлып татар әйеліне караса, ол басында калыц бүркенгіш, қан-сөл жок гранит тасынан істелген статуядай болып тур екен; аулақтағы оттың жарығы оныд өлі жанның көзіндей өзеуреген көзіне ғана сәуле беріп тур. Әйелді жедінен тартып калды, екеуі жан-жағына қарай отырып бірге жөнелді, акыры ылдыйды капталдай отырып бір сайға түсті, сайдың тікенді, томарлы түбін бойлап керенау тарқан агын ағып жатыр екен. Сайға түскен сод олар запорожецтер кеші жатқан даланыд көзінен ғайып болды. Андрій артына карап еді, жайпактау жардыд биіктігі канша дегенмен, кісі бойынан биік екен; жардыд басында сексіп бірнеше курай тур, оныд үстінде калыктаған ай кыйғаштап кызыл алтыннан куйған сыякты. Даладан акырын соға бастаған жел түннің өрісінің де куырылып қалғанын хабарлады. Бірақ, не жакында, не аулакта әтеш үні естілмейді, не калада, не маңайдағы талауға тускен елдерде бір тауық калмағаны ғой. Көлденеу латқан дөдбекті басып екеуі агыннан өтті, карсы алды тағы жар, ол кейіндегі жардан биік ләне кулама тік екен. Бул жар кала корғанының бір тыңғылықты жері секілді көрінді, бул тустың соғылған корғаны аласа болуға тиіс және гарнизон оған шығып ангалап турмайтын шығар. Әйткенмен кішкене әрегіректе кадкыйып монастырьдың стенасы тур. Биік жарды каптаған ермен екен, жармен ағынның арасына биіктігі кіеі бойындай

майда шыбықтар шығыпты, Жардың басында жатқан шарбақтың журнағынан бул арада бір кезде бакша болғанын білесін; аулағырақта жапрағы алакандай курай, одан әрегірек саусаған аксыйдамдар, лобаны тікендер. күнбағыстыд сабағы бәрінен жоғары көтеріліп, одырайып аспанға карап тур. Бул сазды, сулы екен, сондыктан татар әйелі кебісін шешіп, етегін жығынап алды. Майда шыбықтардыд арасымен жүріп отырып олар бұтақ-ағаш, фашинник¹⁾ үйіліп жатқан жерге келіп тоқтады. Буталарды ықсырып тастап еді, аржағынан үдгір керінді — ол тесік шамасы нан пісіретін пештің аузыныд кеңдігіндей екен. Татар әйелі едкейіп, тесікке алдымен кірді, оның артынан кабымен соктығып калмау үшін шамасынан келгенше едкейіп Андрийде кірді. Аздан сод екеуіде көзге түртсе көргісіз карадғылыкка батты.

VI

Нан салған кабын аркалап татар әйелінің соңынан жерді бойлаған тар коридормен Андрий зорға жүріп отырды. «Узамай-ақ жарыкты көреміз» — деді әйел: «Өзімнід шамшырақ қойып кеткен жеріме біз жакындап калдық». Айткандай, карауыткан қабырғаға біртіндеп сәуле жүгіре бастады. Булар бір алаңға жетті, мунда Часовня²⁾ болған сыяқты, анығын кім білсін әйтеуір стенаға таяу, алтарьдағы³⁾ алдыдгы стол реуішті, енсіз стол койылған, столдың үстінде өшіп, одған Мадоннаныд⁴⁾ суреті ілулі тур. Шағын гана күміс шамшырақ суретке шамалы жарык беріп тур. Татар әйелі едкейіп, өзі койып кеткен мыс шамшырақты алды, шамшырақтың

1) Фашинник-фашина — бума, байлам тал, бұтақ — сыммен байлаған. Сазды жерге салинған жолдың жағасын көмкеру үшін қалданады.

2) Часовня — шіркеу.

3) Алтарь — шіркеудің төрі.

4) Мадонна — католик тілінде Айсаһның шешесі Марияның аты.

аяғында жіңішке айнала кышқаш, білтені жөндейтін істік темір, шам сөндіргіш ілулі екен. Ілулі тұрған шамшырақтан тутатып татар әйелі қолындағы шамын жақты. Жарық ұлғайды, олар бірге жүріп отырып, біресе жарыққа шығып, біресе, көмірдей карауытқан, көлеңкенің алабына түсіп Герардо¹⁾ ның суреті секілді болды. Өдді, жастық пен саулық күші қабындаған, жас рышардың сулу жүзі мен қалжырап, өңі қашқан әйелдің жүзінің арасында жермен көктей айырма бар еді. Үңгір кеңіп, Андрий белін біраз жазарлық мүмкіншілік туды. Киевтегі үдгірлер сыяқты қабырғаларға Андрий кез токтатып карады. Киевтегі сыяқты мұның қабырғасында да үңгіп қазған жерлер бар, оған гробтар қойылған; кей жерде дымқостан шіріп, үгіліп жатқан адамның сүйегі де кездесті. Мұндада езгі жандар паналаған болуы тиіс, олар мұнда дүниенің жалынды екпінінен, қайғы хасіретінен, аздырғыш қызыл гүлінен қашып тығылған шығар. Кей жерде дымқостық мол екен, оларды аяғына су да білініп отырды: Қалшырап қала берген жолдасын тынықтыру үшін Андрий жиі-жиі тоқтап отырды. Әйел кішкене нан жеп еді, асты жатырқап қалған ішіне жақпай, ауру болып жабысты; сонымен әйел әлденеше минут қозғала алмай бір жерде отырып алатын болды.

Ақыры бұлардың көзіне кішкене темір есік көрінді. «Құдайға шүкір, әйтеуір жеттік-ау» — деді татар әйелі әлсіреген үнмен; қолын көтеріп есікті қаппак болып еді шамасы келмеді. Оған карамай Андрий өзі есікті қағып-қағып жіберді; аржағы қбд алап болуы тиіс, үйткені есік күдгірлеп қоя берді. Күдіренген дауыс биік төбеге жанасып өзгергендей болды. Бір-екі минуттан кейін кілт сылдырап, біреу басқышпен темен түсіп келе қалғандай болды. Ақырында есік ашылды; тар басқышта,

1) Герард Гонтгорст (1528— 1662) — Голландияның суретшісі және гравері, библия және тарихи темаларға көп суреттер жазған. Шаламен, отпен сәулеленген түндегі адамдарды көп жазған, сондықтан «түнгі» суретші деген ат алған,

колында кілті, май шамы бар сопы буларды карсы алды. Козактар мейлінше жек көретін, жидтерденде қатаң жазалайтын католик сопысын көргенде Андрий таңырқап тура қалды. Запорожье козагын көрген сод, монах та шошып кейін шегінді, әйткенмен татар әйелінід былдырлап айтқан сөзі сопының жүрегін, орнына түсірді. Ол екеуінің жүрер жолын жарық қылды, шыққан соң арттарынан есікті жапты, ертіп басқышты бойлап жоғары алып жүрді, аяғында олар монастырь шіркеуінід карадғы төбесінің астыдад келіп шықты. Биік шам қойгыш және жанған шамдар катар-катарымен тізіліп қойылған алтарьдың бірінде священник тізерлеп, дуға оқып тур екен. Священниктід екі жағында тізерлеп отырған екі жас клирошанин¹⁾, үстерінде жасыл шекпен, оюлаған кестелі шемизетке, қолдарында кадило²⁾. Священник тәдірідед керемет жіберуді, каланы аман сақтауды, журттың жүдей бастаған көділін көтеруді, халыққа сабыр-төзім беруді, дүниенің азабына наразылыққа, қарсылыққа жетелейтін аздырма эезілді аулақ қашыруды тілеп отыр. Аруаққа уксаған бірнеше әйел әлдері курып, бастарын алдындағы стулға сүйеп тізелерінен тур; тізесін бүккен бірнеше еркек төбе жіктесетін колонналармен³⁾, пилястраларға сүйеніп уайымды кескінмен мүлгуде. Алтарьдың тусындағы бояулы шынылы терезеге ата бастаған таңның ақшыл сәулесі түсіп, кара көлеңке шіркеуді жарық қып, полды терезеден түскен дөңгелек-дөңгелек қызыл көк оюлармен безендіре бастады. Алтарьдыд бүкіл қараңғы түкпірі де жарык бола бастады; кадилодан будақтаған түтін ауаға көтеріліп, булт больш үйіріліп тура қалды. Жарықтың жасаған кереметіне Ан-

1) Клирошачин — шіркеуде ғибадат еткен уақытта өлең айтатын (клироста айтатын) жастар Қатысушылар ерекше әсер ету мақсатымен католик поптары клирошачичдерді өте сулу киіндіретін: өлеңі көбшесе орғанға — трубаға қосылып айтылатын.

2) Кадило — шіркеуде бақыр түтетіп сілтейтін қолға устайтын ыдыс.

3) Колонна — бағана.

дрий қараңғы бұрышта тасаланып карап тур. Бір мезгілде орғанның куйқылжығач даусы өрістеп бүкіл шіркеудің ішін кернегендей болды; орғанның үді қоюлана-қоюлана зілденіп күркіреп кетті, сонсоң кенеттен аспан музыкасына айналып, жас қыздың нәзік даусындай сынғырлап, төбені бойлап гулеп жөнелді; сонсоң тағыда қоюланып күмбір-күмбір етіп барып тынды. Күмбірлеген үн төбені бойлап жаңғырығып көпке дейін басылмады, бұл алуан музыка Андрийді таңдандырды.

Сол мезгілде біреу Андрийдің шекпенінің өңірінен тартқандай болды. «Жүретін уақыт болды» — деді татар әйелі. Ешкімге байқаусыз олар шіркеуден өтті, сүйтіп шіркеудің алдындағы алаңға шықты. Таң жарығы аспанда әлдеқашаннан күлімдеуде, бұл шыққан күннің хабаршысы еді. Шаршыланған кед алаңда жан жоқ, орталықта бос тұрған ағаш столдарды көргенде мұнда бірнеше күн бұрын базар болып, азық-түлік сатылғанын байқайсың. Ол кезде тас төселмейтін көше кеуіп баттасқан саз еді. Алаңды жағалай қоршаған бір этажды шағын-шағын тастан, балшықтан соққан үйлер; биіктігі стенамен бірдей казып орнатқан ашаға айқастырып салған ағаш сырғауыл; обывательдер ол кезде үйді осындай қып салатын, мұндай үйлер Литва мен Польшаның кей жерлерінде осы күнге дейін ушырайды. Үйлердің бәріде өрескел биік шатырмен жабылып, шатырдан сыбыс естілетін терезе, заңлаулар көп қалдырылатын. Екінші бетте, шіркеуге жанаса басқа үйлерден әлдекайда биік бір үй тұр, ол шамасы қалалық магистраттың¹⁾ үйі не бір мемлекеттік орын болу керек. Ол үй екі этажды, ең үстінде екі аркалы бельведер²⁾ онда часовой³⁾ тұр; үлкен сағаттың беті төбеге ойып орнатылған. Алаңда тіршілік жоқ сыяқты; әйткенмен Андрийдің жүрегін-

1) Магистрат — қаланы басқаратын мекеме.

2) Бельведер — үй үстіне орнатылған мунара, күмбез.

3) Часовой — сағаттап тұратын күзетші.

де бір түрлі сезім оянғандай болды. Төңірекке қарап тұрып Андрий екінші бетте жерді жастанып, түк қыймылсыз жатқан бір топ адамды көрді. Булар өліп қалғандар ма, не ұйықтап жатыр ма екен деп тесе караған Андрийді аяғына кесе көлденең бірдеме білінді. Қараса өліп жатқан бір әйел екен, шамасы жидтід әйелі болу керек. Сүреңі кетіп, өң қалмаған бетінен ештеме айыруға болмағанмен оның жас екені көрініп тұр. Басында Қызыл жібек орамал; мойнында екі қатар маржаннан тізген алқа; шыйратылған екі-үш тал бұйра шашы алқаны көлкелеп, ашаддаған мойнын жауып тұр. Әйелдің жанында шеңгелімен қапсыра устап, іздеген сүтін таба алмай ызаланып емшекті бұрап жатқан бала. Жылауды, бақыруды бала қойған — үн жоқ, алайда солғын соққан қарнын көргенде оныд әлі тірі екедін, немесе жан тәсілімге таяу екенін шамалауға болады. Екеуі көшеге карай бұрылып жүре беріп еді, Андрийдің қап арқалап келе жатқанын көрген біреу «Нан!» — деп айғайлап, жолбарыстай жармаса түскен, қутырған адамдай біреулер буларды тоқтатты. Әумесерлігіне сай күш онда жоқ екен; Андрий итеріп қалып еді, ол жалп етіп жерге барып қулады. Рахымы устаған Андрий бір сындырым нанды тастай беріп еді, анау, қутырған итей, бас салып, тістеп кемірді, мүжиді де, тамактан жатырқап әлсіреп қалған денесі көтермей табан аузында жан тәсілім қылды. Ащтықтан қаза тапқан адамдар буларға аяғын басқан сайын кездесіп отырды. Көбі үйдегі азапқа шыдамай, ал, бірсыпырасы әдейі көшеге қашып шыққан сыяқты, қорек боларлық бірдеме ашық ауада аспаннан түсеме деп үміттенген тәрізді. Бір үйдің қақпасының алдында кемпір отыр екен, өлген бе, қалғыға отыр ма, немесе тек барықсыздыкка салынған ба — не екенін біліп болмайды; әйтеуір ол түктемені естімейді де, көрмейді де, басын кеудесіне тукыртып бір жерден қозғалмай отыр. Келесі үйдің төбесінде арып солған бір адам салбырап ілгекте асылып

тур: сорлы аштықтың миһнатына төзе алмай, өз тіршілігіне өзі қол салып, ажалын тездетуге тырысқан.

Аштықтың әлегінен мунша адамның қырылғанын көріп таңырқаған Андрий, татар әйелінен сурады. «Амалдап тіршілігін сақтарлық осыларға неғып бірдеме табылмады; аштық анталап қысылған уақытта адам оған дейін ұнатпай жиренген нәрселерінде жей беруі керек қой, кеңшілікте жеуге шарифат қоспаған мақлуқтарды да керек қылуға тиіс, тамақтан өткеннің бәрі ас қой».

«Бәрінде жеп бітірді» — деді татар әйелі, «бар мал атаулыны, не жылқы, не ит, тіпті тышқанды да бул қаладан ушырата алмайсын. Біздің қалада ешуақытта корлы азық болмайтын; бәрі де деревнядан әкелінетін».

«Осындай азапқа батып аштан қырылып жатып, сендер қалайша қаланы корғамақшысындар?»

«Мүмкін, воевода қаланы берердеме еді, қайтер еді, бірақ кеше Будажнада тұратын полковник біздің қалаға кептердің қанатына байлап қағаз жіберіпті, қағазында, берілмеңдер, төзіддер, полк пен қаланы жаудан айырып алуға барамын, күш қосып тиісу үшін әскерімен екінші полковниктің келуін күтп отырмын, депті. Сонымен минут сайын соларды келуін күтіп отыр... Міне үйге келіп жеттік».

Өзге үйлерден әлдеқайда салтанатты, Италия архитекторлары жасаған сыяқты зор үй Андрийдің көзін алыстан-ақ тартқан. Бул үй жуқа, әдемі кірпіштен екі этаж етіліп салынған еді. Төменгі этажының терезелері гранит карнизбен көмкерілген; шағын-шағын арка қыл құрған жоғарғы этажы шубалған галерея болып шыққан; оларды ара-арасында гүл оюлы решеткелер көрініп тұр; үйдің бұрыштарында да өсімдіктің бейнелері бар. Сырлаған кірпіштен салған үйдің сыртқы басқышы тура аладға шығып тұр. Басқыштың етегінде екі часовой отыр; олар бір қолымен алебардаға¹⁾ таянып, екінші

1) Алебарда — ескі қару; ай балталы қурал.

қолымен жантайған басын сүйеген; көргендер оларды тірі жан емес, көркем өнердің куйып жасаған статуясы деп ойлайтын. Олар уйықтамайды, қалғымайды; бірақ, төңіректегі оқыйғаға селт етпейтін сыяқты; басқышпен шығып жатқан кісілерменде жумысы жоқ. Басқыштан жоғары шыға бергенде қолында дуғалық, тула бойы толған кару бір жауынгер тур. Қажыған көзін буларға тіге бастап еді, татар әйелі бірдеме деген сод, ол ашулы тұрған дуғалығына көзін қайта тікті. Екеуі кісі қабылдайтын не ауыз үй ретінде тұрған бірінші бөлмеге іші толған солдат, күтуші, ит бағушы, арақ куюшы; тағы баска жалшылар; Польшаның аксүйегіне муныц бәрі соғыс жөніндегі, өзіне тән помещьені билеу жөніндегі дәрежесін керсету үшін керек. Жуырда сөнген шамшырақтың исі шығып тұр, кереге көзде терезеден тад жарығы алдақашаннан андыздап тұрсада, бөлменің дәл ортасында биіктігі кісінід бойымен бірдей шам қойғышта екі шамшырақ жанып тұр. Андрий турадан-тура оюлап қыйып істеген емен есікке қарай жөнеліп еді, бірақ татар әйелі жедінен тартып қалып, бүйірдегі бір кішкене есікті нускады. Осы есік арқылы екеуі коридорға, одан әрі бір бөлмеге кірді, бул бөлменің қандай екенін Андрий біле алмады. Терезенің қақпағыныңд жігінен түскен жарық қызыл шымылдықты, алтындаған корнизді, стенедегі ілулі суреттерді ғана шалған. Татар әйелі Андрийді осында қалдырды да, өзі екінші бөлмеге кірді, ашылған есіктен ол бөлмеде жанып жатқан от жарық етіп көрінді. Құлағына естілген сыбырмен ақырын дауыспен сөйлескен сөз Андрийдің жүрегін дүрліктіре бастады. Шала ашылған есіктен оныд көзіне судғақ сулу бойлы, көтерген қолына жалбырап оралған ұзын шашты әйел көрініп кетті. Татар әйелі келіп, кір, деді. Бөлмеге қалай кіргенін, есіктің қалай жабылғанын Андрий өзі де білген жоқ. Бөлмеде екі шам жанған, қудайдың бейнесінің алдында шамшырақ жылтылдап тұр; шамшырақ-

тың астына католик дінінің салтымен биік стол қойылған, столдыд алдыда басқыш, шоқылған мезгілде журт басқышқа тізесін бүгеді. Екінші жаққа бұрылып, ол бір әйелді көрді; әйел жан таласқан қыймыл үстінде сексіп қатып қалған сөкілді. Әйелдің бар дедесі муны бас салуға умтылып, бірақ тоқтай қалған тәрізді. Андрийдә таңдаған қалпымен әйелдің алдыда қалшылып турды да қалды. Қызды мундай, деп ойлаған жоқ еді ол, мынау оның бұрынғы көрген қызына ұқсас емес; бірақ мынау бұрынғыдан екі есе сулуырақ, тамашарак, ол кезде қыз жетіліккіремеген, пісіккіремеген еді, ал, кәзір суретшінің бар өнерін салып жасаған шығармасындай. Ол кезде жел мінезді жақсы ғана қыз еді; кәзір адамның кезін талдыратын сулу әйел болған. Тура қараған көзінен толық сезім үн беріп тур, шала-шарпы, сезімнің жорамалы емес, сезімнің түтелімед өзі. Кеуіп үлгірмегеи кез жасы көзінің алдына іркіліп мөлдіреп жанына сәулесін төккендей; тесі, мойны, иығы таңдамалы сулуға арналған мөлшермеч пішінделген; бұрын бурқырап бетін жауып туратын буйра шашы, енді қап-қалыш, сулу болып өрімделген, шаштыд бір азы төбеге шоғырланғанда, бір азы қолды бойлап темен жығылып, кеудесін жауып күлтеленіп тур, қыздың сымбатыныңд бірідә қалпында қалмай өзгерген сыяқты. Өзінің хатерінде қалған сымбаттыд бірід ұшыратамба, деп Андрий қыздың тулғасын көзімен шолып еді, ештеме таба алмады — бірідә қалмапты. Қаны кашып, беті канша құқыл тартқанымен оныңд нурын кір шалған жоқ, қайта көркі күшейе, қабындап қайраттана түскен сыяқты. Қорқыныш денесіне уын жайғандай Андрий қыздың алдында қыймылсыз турдыда қалды. Ода жігіттің келбетіне таңданғандай болды; келімді көрік, жастық қайрат тыпыр етпей отырғанның өзінде әумесер еркін қозғалыстың бейнесін беріп турғандай; отты көзінен таймас табандылықтың ушқыны түсіп тур, макпалдай қасы қатуланып иірілген; күн шал-

ған бетінен қабындаған жас күштің сөнбес оты лаулауда; жаңа шыққан кара мурт, жібектей, кулпырып тур.

«Не істесемде мен сенің жақсылығыңды қайтара алмаймын, дегдар рыцарь», деді қыз; күмістей сыңқылдаған даусы калтырап естілді. «Сенің жақсылығың бір алланың өзінен қайтады, мендей дәрменсіз әйелден емес..-» Осыны айттыда қыз темен қарады; жада жауған ақша қардай, апшак қабағы, садақтың оғындай ұзын кірпігі мен кезін жаба қойды; нуры төгілген жүзіде еңкейді, ақша бетіне дәнекерленіп қызыл жүгіре қойды. Андрий сөзге сөз қайтара алмады ойын кернеген пікірді бәрінде айтпак болды ол, жүрегінде қандай жалындап турса, айтқандада жалынды сөзбен айтуға тырмысты, бірақ тіл қатуға дәрмені жетпеді. Аузын әлде бірдеме тумылдырықтап бөгеген сыяқты; сөзі барда үді жоқ; бурсада тәрбиеленіп, көшпелі жорықты турмыста өскен оның мундай сөздерге жауап қайыруға өресі жетпейтіндей көрініп өзінің козактық мінезіне зығырданы қайнады.

Осы мезгілде бөлмеге татар әйелі кірді. Рыцарьдың әкелген нанын, тамағын ол кесіп те үлгірген екен, алтын табаққа салып әкеліп, панночканың алдына қойды. Сулу әйелге қарады, нанға қарады да, кезін Андрийге төңкерді, — бул қараста талай сыр бар еді-ау. Талыққан көділ, бойды уландырып билеген сезімді меңзеген мынау ыкласты қарас Андрийге сөз атаулының бәрі түсінікті және ыстық көрінді. Оның жүрегі жай тауып, бар түйін шешілгендей болды. Осы минутка дейін тежеліп ауыздықталып келгеннід бәріде енді кең өріс, еркіндік алған сыяқты болды; енді бой бермес сөз толқынына айналып ағуға булқынды. Сол жерде зулу татар әйеліне қарап, кенеттен абыржып сурады: «анам қайла? Сен оған апарып бердің бе?»

«Ол уйықтап жатыр».

«Әкем ше?»

«Апарып бердім, өзі келіп рыцарьға рахмет айтам, деді».

Қыз нанды алып аузына апарды. Қыздыд жаркылдаған саусағымен нанды сындырғанына, алып жегеніне карап, есі шығып турды да калды; кенеттен оныд есіне, жынданған адамдай, нанға жармасып, көз алдында жаң тосілім еткен түсті. Андрий қаны қашып куп-ку болып, қыздыд қолын "бас салып устай алып: «Осы жегенің жегеді! Будан артық жеме! Сен көптен жеген жоқсың, енді нан саған у болып тиеді» деді. Қыз қолын темен түсірді; нанды табаққа қайта салды; бойсунғыш баладан, Андрийдің көзіне көзін тігіп отырды да калды. Эттед даригаи сөз жетсе... де шара істерсің, скульптордың қырнағышыда, суретшінід кистіде, қызға тәңірідей көрінетін шешеннің тіліде — ешнәрседе қыздың талмай тіккен қоз карасын, егіліп елжіреген сезімін бейнелеп сыйпаттауға дәрменсіз.

«Қанша!» — деп айғайлап жіберді Андрий, жүрегі тулап, жан жүйесі елжіреп, сезімі бойын керіп: «Саған не керек, не тілейсід, маған әмір ет! Дүниеде адамның қолынан келмейтін жұмысты тапсыр маған, мен орындау үшін жүгіре жөнелейін! Еш бір жан істеп көрмеген іеті тапсыр — мен соны істеу жолында өлейін... Өлейін, өлейін! Сенің жолында өзімді қурбан қылу мен үшін, шірін балдай, тәтті... Хасиетті кресті атап ант етем, эттед айтуға тілім жетпейді! Менід үш хуторым бар, әкемнід алдындағы малдыд жарғысы менікі; шешемнід өзі түскенде әкелген және әкемнен жасырып жүрген қазынасыныңд бәріде менікі! Мундай байлық бізбен үзенгілес козактардың ешқайсысындада жоқ, менің қылышымның тек туткасына бір топ мал, үш мың қой береді. Егер сен бір ауыз тіл қатсад, не толқынды кара көзіңмен игісін істесед, мен сол дәулеттің бәрінен безейін, тастайын, өртейін, суга батырайын! Мүмкін, мен әулекі сез сөйлеп, орынсыз, түк үйлесімсіз, қаңғырып отырған шығармын, амалым не, бар өмірімді бурсаныд тәрбиесінде, Заиоро-

жъенд дауылды, жорықты турмысында өткіздім, корольдер, князьдер, тадамалы аксүйек рыцарьлардың жыйналатын жеріндегі тілмен сөйлеуді мен қайдан білейін. Біздің бәріміздей емес, сен басқаша жаратылған екеніңді мен көріп отырмын; барлық боярларды әйелдері, сулу қыздары саған барабар келмейді. Біз саған кул болуға жарамаймыз; тек аспандағы періштелер ғана саған қызмет істеуге лайық».

Тадырқауы еселене түсіп, бар күшін тыңдауға жегіп, үн шығармай қыз жігіттің аңқылдап, ыстық жүрегінен шыққан сөзін тыңдады; бұл сөздерде жас жанның дауылдаған күші, айнаның бетіне түскендей, айқын көрінеді; жүректің түкпірінен тулап шыққан орбір сез айтып болмастық күшке бөленген еді. Қызды нурлы жүзі жайнап кетті, күдірттенген шашы тасада қалды, аузын ашты, сол аузын ашқан қалпымен адрып отырды да қалды; сонсод бірдеме айтпақшы болып ыңғайланып еді, бірақ, кідіре қалды, рыцарьды атқарар міндеті бұдан басқа екені есіне түтті; әкесі, ағайыны, барлық отаны қас жауы Андрийді аңдып тұрғанын есіне алды; қаланы қоршаған запорожецтер, аштық азабына қамалып өлім күшағында отырған өздері, бүкіл қала халқы көз алдына елестеді... мөлдір жас кірпігіне тола қалды; жібекпей тіккен орамалды қалтасынан жулып алып бетін жаба қойды, орамал су бола қалды; сонымен қыз көркем басын кейін қайырып тастап, маржандай ақ тісімен төменгі ернін тістеп, улы жыланның шағып алғанын кенеттен сезген адамдай, тыжырынып, қабындаған қайғысын Андрий көрмесін, деп бетінен орамалын алмастан отырды.

«Маған тек бір ауыз тіл қат!» — деді де, Андрий қыздың жібек қолына жармасты. Жанасып кеткенде, жарқ еткен от тула бойын улап, тамырына жайылды; уысындағы қолды ол қайта-қайта толғап қыса берді.

Бірақ қыз тіл қатпады, бетіндегі орамалды алмады, қатқан қалпынан қозғалмады.

«Сен неге мунша кайғырасың? Айтшы маған, сен неге мунша кайғырасың?»

Қыз орамалды лақтырып жіберді, көзіне түскен шаштарды қолымен серпіп тастады, сонсоң ақырын үнмен аянышты сөзді маржандай ағытты; үні зорға шыққандай, тымық жел сулу кеште әдеппен көтеріліп, судың жағасындағы камыстың бастарын еппен қозғайтын, сыбдырлап, сусылдап, біртіндеп сыңсыған дыбыс болып есетін; тоқтаған жолаушы қулағын салып, ынжырғасы түсіп тыңдайтын; сөніп бара жатқан кеш, егін даласынан келе жатқан жұрттың айтқад екпіндеген әні, әлдеқайда өгіп бара жатқан арбаның тәртіпсіз таңқылдағаны мунды бірде бірін ол сезбейтін.

«Өмірі зарлап өтуге жаралдым ба мен? Мені тапқан анам бакытсыз ба? Менің маңдайыма бакытсыздық душар болды ма? Мейірімсіз тағдыр, менің жендетім сенбісін? Сен менің аяғыма талайды жықтың, бүкіл шляхтардың ішінен ең жақсы дворянды да, байлығы асқан панды да, графты да, бөтен елдің барондарын да, — әйтеуір заманымыздағы рыцарьлардың ең таңдаулыларын алдыма әкелді. Қолымның басын қыбыр еткізсем жеткені, алуан сулу жүзді, асыл тектілердің талайы маған жар болатын еді. Мейірімсіз тағдыр, соларды бірде-бірі-витяздерін аттап өтіп менің жүрегімді жатқа, елімнің витяздерін аттап өтіп менің жүрегімді жақа, елімнің жауына қумарландырдың. Қудыретід күшті алланың анасы, сен не үшін мені, қандай күнәм үшін, қандай ауыр қылмысым үшін еш жерге аялдатпай айдап жүрсің? Мен үнемі молшылықта, гүлденген сән-салтанатта өмір өткіздім; қымбатты асыл тамақпен, асыл шараптар менің тамағым еді. Соның бәрі не үшін еді? Қалай, соның бәрі ақыры, елдегі ең сорлы қайыршының көрмегенін көріп, аштықтың азабымен өлуді әзірлеп пе еді? Менің мундай халге душар болғаным аз ба? Жанымды жолдарына жыйырма рет құрбандыққа шалатын ата, анамның аштық азабы мен өлейін деп отырғаны жетпеді ме? Ақыры өлер ал-

дымда өмірде естіп көрмеген ғашықтық зарын маған естірткенің ғой. Менің жүрегімді жігіттің жаралағаны керек болып па еді; менің қайғылы өмірім буданда қаран болсын дедің бе, менің жас өмірім бұдан да аянышты болсын дедің бе, менің өлімім будан да жан түршігерлік болып, жан тәсілім етерде сендерді ащы үнмен қарғасын дедіддер ме, мейрімсіз тағдыр, алланыңд хасиетті анасы күнәм болса, кеше көр!»

Сөйлеп болып тоқтағанда, оның жүзінде үмітсіз туңғыйыққа тірелген сезімнің ізі көрінді; желбетінен күңіренген қайғының исі шыққандай болды, қайғылы қабағы, күдгірт тартқан көзі, домалап барып бетіне катқан жасы — бәрі де бір үнмен: «бул дүниеде маған бахыт жоқ!» деп тұрғандай болды.

«Кулақ естіп, көз көрген жоқ, болуға мүмкін де емес» — деді Андрий: «асып туған сулу әйелдер азапка, бейнетке батып өлуі мүмкін емес, дүниедегі ең ардақты жандар ондай әйелдерді тәңірісіндей көріп, алдында, тік тұрып қызмет етуі керек. Жоқ, сен өлмейсін, өлім сенің үлесід емес, өзімнің өмірімді, өмірімдегі ед қымбаттының бәрін атап ант етемін, сен өлмейсің! Егерде жазмығш солай болып, күшпен де, тілекпен де, ерлікпен де кайырымсыз тағдырды қарысқан бетінен тайдыра алмасак, — екеуміз бірге өлеміз, онда да алдымен мен елем, сенід көзіңше елем, сенід хасиетті тізеңе басымды сүйей отырып елем, өліп жатқан мені сенен айыруға кімнің күші жетеді?!»

«Өзіңді де, мені де текке алдама, рыцарь!» деді көркем басыд ақырын шайқап қыз. «Сенің мені сүйе алмайтыныңды мен білемін, амалым бар ма білемін, мойныңда зор борыш, зор өсиет тур: әкед, жолдастарың, отаның саған салмағын артуда, — ал біз сенід жауыңбыз».

«Әкені, жолдасты, отанды мен не кылам?» деді Андрий басын кайырып тастап, судғақ біткен денесін әсемдендіріп. «Егер олай дейтін болсаң, менде туысқан жан жоқ! Жан жоқ, жан жоқ!» — деді ол бір қалыпты

дауыспен, басқаның ересі жетпейтін іске батыл кірісуге жасқанбайтын козакка ылайықты келбетпен қолын сілтеп. «Менід отаным Украина, деп кім айтты? Оны маған отан қып берген кім? Отан дегеніміз жаныда ед жақын, ең жайлы дәрсе, маған отан сенсің? Міне менід отаным! Отанымды мен өзіммен бірге жүрегімнің түкпірінде сақтап алып жүремін, көзім! тірі тұрғанда тастамаймын, оны козактар менен тартып алып көрсін! Барымның бәрін аямаймын, сатамын, күйретемін мұндай отан үшін!»

Аз уақыт қыз, тамаша статуядай, қалшыйып тұрып, Андрийдің көзінең көзің алған жоқ, сонсод егіліп жылап қоя берді; алып ушқач татсыз жүректің тіліне ерген ештемені өлшемейтін, есептемейтін, ғашықтық отын отқа бөлеген әйелдей, Андрийге жармаса түсіп, мойнынан ақша кардай ақ қолымен айқара қушақтап алды да едіреді. Сол уақытта кошеден трубаньд, литавраньд күйі және айғай ұйғай естілді; бірақ, Андрий ештемені естігісі келмеді; оның сезім әлемі бетіне отты демін төккен ыстық ерінді, бетіне бұлақтай аққан қызды мөлдір жасын кармалауда болды; басынан түсіп үкіленіп, жупар исін шашқан шашы сызылып, жарқыраған жібегімен Андрийді торлап алды.

Өстіп тұрғанда қуанып, жүгіре басып татар әйелі жүгіріп келді: «енді жанымыз калды, енді жанымыз калды!» — деп, айғайлай берді. ол, ессіз-түссіз. «Біздід әскер нан, тары, ун, бір сыпыра запорожецтерді байлап алып калаға келді». Бірақ, айқасып тұрған екі жас «біздікі» дегеннід кім, байланып әкелінген запорожецтер кім екеніне кулақ, көңіл қойғылары келмеді. Сүйіспендік сезіміне ауаланып аспанда калықтағай Андрий бетіне таянған ыстық ерінді шөп етізіп сүйіп еді, жупар исі адқығад ерін жалынды ынтамен муньд сүйігін карсы алды. Жалынды еріндер шөп-шөп етісті, екі жастың жарасқад бул сүйісі адам өмірінде бірақ рет кездесетін татсыз таза сезімнің жемісі еді.

Сүйтіп бір козактыд аты өшті! Бүкіл козак рыцар-

ствосы үшін ол тіріде болса, өлідей болды! Енді оған Запорожьены, туып өскен әкесінің үнін, тәдірі уясы шіркеуді көруі жоқ. Қорғаймын деп қолына қурал алғандардың ішіндегі ед қайратты улын Украинада енді көре алмайды. Қарт Тарас ақ шашын талдап жулып, төрдегі басын есікке сүйреген, масқаралық атқа душар қылған улды берген күнді қарғап, лағнат айтады.

VII

Запорожье көші шулап, астын-үстін болып жатты. Әскердің қалайша қалаға өтіп кеткенін басында ешкім біле алмады. Біраздан кейін қаланың қабырға жақ қақпасын қоршаған Переяслав курені лшғыла мас екенін білісті; сондықтан жартысы қырылып, есін жыйып үлгірмей жартысы байланып жаудың қолына түскеніне таңырқауға болмайды. Айгай шумен көршілес курень ояңғанша әскер қаланың қақпасына еніп, ұйқысыраған қалпымен, мастықтан шала-була арылып дүрсе қоя берген запорожецтерді олардыд содғы тобы окпен жаскап тастап кете барады.

Кошевой бүкіл колды жыюға жарлық етті, бәрі жыйылып, алқа қотан турып, тыйшыгккан сод, кошевой беркін алып, былай деді: «Туысқандар пандар, бүгін түнде не болғанын білесіндер ғой, есіріктік неге урындырғанНын көріп отырсындар ғой! Душпан бізді қандай қорлап кетті! Сендердід солдаттарың ғой сірә, арақтан сыбағаны екі есе арттырғанда, естерід шыққанша сіміріп-сіміріп дініңе қас мейірімсіз душпан шалбарларыңды шешіп, беттеріде түкірседе білмейсіндер ғой.

Кінәларын мойнына алып козактар темен қарап тұрысты; тек Незамайков куренінің атаманы Кокубенко ғана: «Сөзге қонақ бер, батько!» — деді. Кошевой сөйлегенде оның айтқанына қарсы шығу задда жоқ, алайда айтпасқа болмайды, істің түрі сіз айтқандай болған жоқ. Сенің айыптап айтқан сөзіңнің бәрі бірдей әділ емес: Егер жорықта, соғыста, немесе ауыр л<умыс үстінде мас-

тыққа салынса козактар кінәлы болар еді, онда оларды өлімге бұйыруға болар еді; ал, біз текке отырдық қой, қаланың алдында, қарақшыдай босқа өмір өткіздік қой. Не ораза, не христиан дінінің басқа нәпсі тыю шарасы болған жоқ, босқа отырған адам қалайша ішпей қоя алады? Мұның ешбір күнәсі жоқ. Бейғам жатқан жұртқа тиісудің немен бітетінін біз міне оларға көрсетеміз. Бұрында жақсылап талай рет соғымдағамыз, енді орнынан турмастай етіп сілейтеміз».

Курень атаманының сөзі козактарға унады. Оларды темен түскен ынжырғасы көтеріле бастады, көбі ыкластанып бастарын изеп: «Кокубенко дұрыс айтты!» — десті. Тарас Бульба жақын тұрған кошевойға «Қалай деп ойлайсың кошевой, Кокубенко дұрыс айтты ғой! Бұған сен не айтасын?» — деді.

«Не айтпақшымын! Мұндай баланы тудырған әкенің не арманы бар, деймінде. Едсені түсіретін сөгіс сөзді айтудың онша қыйыншылығы жоқ, ал, басыда іс түскен адамды жасытпай, қайта қуат беріп рухтандыратын сөзді айта білу ол зор данышпандық, мұндай сез жүдеген адамның жүрегіне, су ішіп тыдайған атқа тебінген өкшедей, тиеді. Содыған өзімде көңілдеріңді жайладдыратын сез айтпақшы едім, Кокубенко менен бұрын айтып етті!»

«Пандар, кулақтарыңды салыңдар!» — деді кошевой: «қорғанды алу, қорғанға өрмелеу, астын үңгірлеп қазу — мұның бәрі бізге жат, немістердің істейтін ісі, бұл козактарға унамсыз чәрсе, мейлі тіпті жау содан әрі кетсін! Шамалап қарағанда қалаға кірген душпанның астық қоры шамалы; оларға ерген арбаның саны көп емес; қала халқы аш, олар қолына тигенді бірақ жейді; ал, аттарына шөпті... мен білмеймін, әзірге аспаннан түсірмесе... Оны тек бір қудай біледі ғой; ал, олардың қсенділері тек сөзге келгенде ғана бай. Әйтеуір ананы айт, мынаны айт, енді олар қаладан шыға алмайды. Үш топқа бөлінгендер де, үш қақпаның алдындағы жолды торлаңдар.

Үлкен қақпаның алдына бес курень, басқа қақпалардың алдына үш куреньнен тұрсын. Дядков және Корсунь куреньдері тасаға қойылсын! Полковник Тарас полқымен тасада тұрсын. Тытарев пен Тymoшев куреньдері көштің сд жақ бетінде сақтықта тұрсын, Щербин мен Стебликовский куреньдері сол жақ қанатта болсын! Жаудың қытығына тию үшін тілдерің өткірлерід қатардан сайланып шығындар! Ляхтар ақ көз ахмақ келеді, олар тілдеуді көтермейді, мүмкін олар бүгид-ақ қақпадан шығып қалар. Курень атамандары куреньдеріңді карап түгендеңдер, кімде кімнің олқылығы болса, Переяслав куренінің қалғандарымен толықтырылсын. Тағыда бәрін карап шығындар! Бой көтеру үшін козак бас сайын бір чаркадап арақ, бір тутас нан берілсін! Бәрінде кешегі ішіп-жегендеріде тоқсындар, сонша ішіп, жегенде түнде біреуің неғып жарылып кетпегендеріңе таң қаламын. Тағыда мынаны тапсырамын: егер арақшы жидтердің бірде бірі козакқа бір жутым арақ сатса, маңдайына шошқаның кулағын шегелеп, аяғын аспанға каратып іліп қоямын! Іске кірісіддер, туысқандар! Іске!»

Кошевой осылай деп сөзін аяқтады, козактардың бәрі белінен иліп тәжім етті де бөріктерін киместен өзді өзінің арбасына, кешіне тарады, бөріктерін узап шыққан сод ғада киді. Бәріде қамдана бастады, қылыштарын, палаштарын ¹⁾ байқасты, каптан дәрі қабына дәрі салып алды, арбаларын жүргізіп көріп, аттарын сайлады.

Полқына кайтып келе жатып Тарас Андрий кайда кеткен деп ойлады, бірақ, қанша ойлағанмен біле алмады; басқалармен бірге оны да байлап, түнде тутқынға алып кетті ме? Жок, оның адамы Андрий емес, ол кеудесінде жаны барда жауға берілмейді.

Өлген козактардың арасында ол жоқ.

1) Палаш — ерте уақытта әрі шауып, әрі шаншуға қолданатын ауыр қылыш.

2) Хорунжий — Польша және козак әскерінде әскердің туын сақтаушы.

Тарас полктыд алдыдда ойға шомып келе жатты, біреу атын атап шақырыпта еді, ол бәрібір естіген жоқ. «Мен кімге керөкпін?» — деді ол бір мезгілде ойынан сергіп. Қарсы алдында жид Янкель тур екен.

«Пан полковник, пан полковник!» — деді жид аптыққан, алаңғасарланған дауыспен, әлпіне қарағанда тегін сөйлейін, деп турмағандығы көрінді, «мен қалада болдым, пан полковник!»

Тарас жидке карап, оныд қалаға барып үлгіргеніне тад калды. «Сені онда қандай жау жетелеп апарды?»

«Мен қазір-ак айтайын», деді Янкель: «тад атып келе жатқанда дауыз естілген сод, козактар мылтық ата бастаған сод, мен шекпенімді алдым да, үстіме киместен, қалаға лүгіре жөнелдім, асығып жедімді жолда кидім, тад сәрідегі шудыд, козактардың мылтык атқад себебід білуге тырмыстым. Әскердің ед артқы тобы қалаға кіре бергенде, мен какпаға барып жеттім. Қарасам отрядтыд алдыдда пан Хорунжий¹⁾ Галяндович жүр. Ол маған таныс эдам болатын, үш жылдан бері маған жүз червонецке борыштанған; несиемді сурап алуға жүрген кісидей, мен оның соңынан ере түстім, сүйтіп бірге жанаса қалаға кірдім».

«Сен калай, қалаға кіріп, борышды да алмақшы болдыд ба?» деді Бульба: «ол сені, иттей қылып, табан аузында неғып астырмады?»

«Күдай ақы. шыпындада аспакшы болды», — деді жид. «Оныд күтушілері мені домалантып, мойныма арқанды сала жаздап еді, бірақ мен панға жалынышымды өткіздім, борышыма қарай турайын, дедім, панға өзің уақытыд келгенде берерсід дедім, баска рыцарьлардан несиемді жыйып алуға көмектессен, тағыда несиеге ақша беретінімді айттым; пан, мен сізге түгелімен айтайын, пан Хорунжийдың хуторы, усадьбасы, терт замогі, Шкловаға дейін созылған жері бола турса да, калтасында бір червонеці жоқ; ақша дегенде олда козактар секілді, — тыйынсыз жүреді. Егер Бреслав жидтері каруландыр-

маса, оның соғысқа асынып шығарлық та түгі болмас еді. Сеймгеде¹⁾ ол ақшасы болмаған соң қатыса алмады...»

«Калада сен не бігірдің? Біздід адамдарды көрдің бе?

«Кермейінші калай, біздід адамдар онда көп. Ицка, Рахум, Самуйло, Хайвалох; арендатор²⁾ еврей...»

«Ол иттерің қурып кетсін!» — деді Тарас ашуланып. «Өзіднід жидіңнің әулетін маған несіне көлденең тарта-сын! Мен сенен өзіміздің запорожецтерді сурап турмын».

«Біздід запорожецтерді ушырата алмадым; жалғыз-ақ пан Андрийді көрдім».

«Андрийді кердім дейсің бе?» — деп Бульбаныд даусы қатты шығып кетті: «калайша, қай жерде кердің сен оны? Үйдің астындағы подвалда ма? Орда ма? Азапка түсіп абройы кетіп пе? Байлаулы ма екен?»

«Пан Андрийді байлауға кім бата алушы еді? Ол қазір сондай келімді рыцарь болған... құдай ақы мен танымай қалдым. Иығына жапсырғаны да алтын, жедіне жапсырғаны да алтын, зерцалосы³⁾ да алтын, беркі де алтын, тіпті белбеуін де алтындатқан, баріде алтын, бәріде алтын; жазғытуры бақшада түрлі кустар шыйқылдап, сайрап, шөптер жупар шашып тұрғанда, күн жарқырап нурын төгуші еді ғой, Андрийді дәл сондай алтынға бөленіп жарқыраған; воевода астына мінуге оған ед жаксы атты беріпті; бір аттың өзі екі червон турарлық».

Бульба қарысып қатты да қалды. «Жаттың сауыт-сайманын ол неге киіпті?»

«Киген себебі, ол сауыт-сайман біздікінен артық, сон-сон кигенде. Олда атпен ерсіл-қарсыл жүріп жүр, басқаларда жүріп жүр; олда үйретіп жатыр, оныда үйретіп жатыр; қазір ол Польшаның ең асқан байына уксайды».

1) Сейм — ол кездегі Польша-Литва мемлекетінің сословиялық өкілдерінен куралған мемлекет орны.

2) Орендатор — бірдемені, жалға алушы.

3) Зеркало — жеудені, арқаны қылыш, найзадан қорғайтын сауыт.

«Блай істеуге оны көндірген кім?»

«Біреу оны көндірілті, деп мен айтқан жоқпын ғой. Оның өз еркімен оларға кеткенін сіз, пан, білмейсіз бе?»

«Кім кетті?»

«Пан Адрийші?»

«Қайда кетті?»

«Ол аналардың жағына шығып кетті; ол енді басы бүкіл солардың пендесі».

«Өтірік айтып тұрсын, шошқаның кулағы!»

«Менің өтірік айтуыма болама? Өтірік айтатын мен ахмақпын ба? Өтірік айтып, мен өз басыма пәле іздемекшімін бе? Панның алдында өтірік айтса, жидті ит орнына дараға аса салатыншы мен білмеймін бе?»

«Сөйтіп ол, сенің ойыңша, отанды да, дінді де сатып кеткені ғой?»

«Ол бәрін сатып кетті деген сөз менің аузымнан шыққан жоқ қой, мен тек оныд аналар жағына шығып кеткенін айттым».

«Өтірік айтасын, жын ұрған жид! Христиан жерінде мұндай оқыйға болып көрген жоқ! Сен, ит, шатыстырып тұрсың!»

«Егер мен шатыстырсам, үйім есіз қалып, табалдырығыма шөп шықсын! Егерде шатыстырсам, көрінген кісі менің әкемнің, шешемнің, кайны енемнің, менің әкемнің ркесінің, менің шешемнің әкесін көріп балағаттап түкіретін болсын. Егер пан естігісі келсе, оныд олар жағына шығып кеткен себебін де мен айтып берейін».

«Неге шығып кетті?»

«Воеводаның сулу қызы бар, күдіретің күшті кудай-ай! Неткен сулу ол!» Осы арада жид қолын жайып, кезін қылыптып, бірдеменің дәмін татып тұрғандай аузын қылжаңдатып, шамасынан келгенше қыздың сулулығын сыйпаттамақ болды.

«Сулу болса бола берсін, оныд не керегі бар!»

«Андрій бәрін сулу үшін істеді, сүйтті де өзі солар жағына шықты. Ғашық болған адам кәдімгі ұлтан сыяқ-

ты, суға салып жібітіп алған соң қалай бүктесен де, буктеле береді».

Бульба шындап-ақ ойға шомды. Дәрменсіз әйелдің де әкімдігі күшті екені, талай алуандарды әйелдің мерт қылғаны; әйел дегенде Андрийдің табиғатының азғыштығы Тарастың есіне түсті, сүйтіп ол бір жерге шегеленіп қалған адамдай қалтыйып қаттыда қалды.

«Пан, тыңдаңыз, мен паяға бәрінде айтамын», деді жид. «Шуды естіп, қалаға кіріп бара жатқан әскерді көрген соң, мен жіпке тізген маржан тасты ала кеттім, себебі қалада маржанға қумар сулулар, дворян әйелдері бар; ал, сулу мен дворян әйелдері ішіп-жерлік түгі жоқ болсада, маржанды сатып алады ғой, деп ойладым. Хорунжының жолшылары қақпадан өткізісімен, мен маржан сату үшін тура воеводаның үйіде жөнелдім. Барлық жай-жағдайын татардың қызметші әйелінен сурап біліп алдым, запорожецтерді жеңіп қуып жіберген соң неке қияр тойы болады. Пан Андрий запорожецтерді өзі қуып жіберемін, деп уәде етті, деді».

«Ол перінің баласын сен сол жерде табан аузында неге өлтіріп тастамадың?» деп Бульба ақырды.

«Не жазығың бар, деп өлтірем? Ол аржакқа өз еркімен кетті. Оның не айыбы бар, оған онда жақсырақ, сондықтан ол кетті».

«Сен оны бетпе-бет кердік бе?»

Құдай ақы бетпе-бет кердім! Қандай тамаша жауынгер болған! Бәріненде көрнекті. Құдай деніне саулық берсін, мені көрісімен таныды; жанына жақындап барғанымда, былай деді...»

«Е, ол не айтты?»

«Оның айтқаны ма, ол әуел саусағының басымен нұсқап шақырды да «Янкель!» — деді. Мен оған: «Я пан, мен Янкельмін» дедім. «Янкель, сен әкеме, ағама; козактарға, запорожецтердің бәріне сәлем де, әке маған әке емес, аға маған аға емес, жолдас жолдас емес, бұдан былай оларды бәріменде мен соғысамын, бәріменде».

соғысамын!» деп айтты, деді.

«Өтірік айтып тұрсын, пері соққан Иуда!» — деп ақырды ашу кернеп шыдай алмаған Тарас. «Өтірік айтасын, ит! Сенің тұқымың Ғайсаныңда баяғыда азаптап, ағашқа керіп шегелеген болатын, кұдай қарғаған, азғындар! Мен сені қазір ұрып өлтіремін, малғун! Көзіме көрінбей жоғал, айтпесе мен сені қазір, өлгеніңдіде білмей қаласын!» Осылай деді де Тарас қылышын суырып-ақ алды. Мұны көрген жид зәресі ушып, бұлшық етсіз қушық ши аяғының үшіннен басып, зыта жөнелді. Қосақтарды көшінің арасымен, сонсоң жапан даламен жид мойнын артына бір бурмастан кепке дейін жүгіре берді; оның мунша қашуы бекер еді, үйткені қаз ашуын тырнадан алуды лайық көрмеген Тарас, оны тіпті қуайын дегек ойында болған жоқ.

Өткен түнде жанында бір әйелі бар Андрийдің кетіп бара жатқанын көргені осы арада есіне түсіп, Тарастың бұрылданған басы темен салбырап кетті; өйткенмен мундай маскарашылық болды, өзінің туған ұлы дінін, жанын сатты, дегенге нанғысы келмеді.

Ақыры Тарас полкын алып, запорожецтерді өртегенінен қалған бір тоғайды ар жағына тасаға кетті. Ал, запорожецтерді аттысы да, жаяуы да үшке бөлініп, үш қақпаның алдына қарай жөнелді. Уманский, Поповический, Каневский, Стебликовский, Незамайковский, Гургузив, Тытаревский, Тymoшевский курендері бірінің артынан бірі ағылып тартты. Жалғыз-ақ Переяслав курені болған жоқ. Ол курендегі козактар араққа салынды, жаман утылды. Біреулері байлауда жаудың қолына барған соң оянды, біреулері оянбастан дымқыл қара жердің қушағына түсті, ал, атаман Халиб өзінің шалбарсыз, қару-саймансыз жалаңаш қалпымен ляхтардың ортасында тұрғанын бірақ көрді.

Козактардың қозғалғанын қаладағылар да көрді. Бәрі қорғанға қарай шубырды, барлық көрініс запорожецтердің көзіне керінді: Польшаның сулулығы бірінен бірі

басым витязьдері қорғанда сап түзеп турды. Аккудай, ақ қауырсынмен жиектелген мыс бөріктер күнмен шағылысуда. Басқаларының басында төбесі жантайған қызыл, көкшіл бөріктер. Жеддері кейін тастамалы алтынмен тігілген шекпендері иыққа бос салынып, кеудеден баумен байлана салынған. Оларды қылыш, мылтықтары да асыл заттармен жалатқан, мұндайға пандар дүниені аямайтын; басқа жарак-сайман, сән-салтанаттары да мол. Ед алдында басына алтынмен тіккен қызыл бөрік киіп Будновский полковнигі тұр. Полковник толық екен, беріненде сунғағырақ және толығырақ, асыл заттан тіккен кед шекпенде оған ерекше келбет, беріп тұр. Екінші жақта бүйірдегі қақпаға жуық екінші полковник тұр, ол денесі куп-ку болып солған орта бойлы адам екен; бірақ қырағы өткір кішкене көзі төгіле біткен қалың кастыц астынан төңкеріліп, ойнакшып қарап тұр; сыйдйған жідішке қолымен нускап, әмір-жарлықтар беріп, ол айнала қарап үйірілуде; бойы шарға болғанмен, ол соғыс ғылымын жақсы білетіндігі көрініп тұр. Оған жуығырақ сорайған ұзын бойлы, мурты қалың біткен Хорунжий тұр; оның бет шырайы зәрдей олқы түскен жоқ, пан уытты шараппен, сауыгк-сайранға кумар болатын. Оның артындз түрлі-түрлі шляхтылар тұр, оларды біразы өз ақшасымен қаруланған, біреулер король қазынасымен жарактанған, кейбіреулер атадан қалған қазынаның түбінен тыйын таба алмағансоң, барын кепілге салып, жидтердің ақшасын жумсап қаруланған. Санаторларға еріп даяр тамаққа ие болып жүргендерде¹⁾ аз емес еді, бұларды сенаторлар ас ішкенде қауымды-салтанатты болу үшін өздеріне ертіп жүретін, бірақ олар столдан, буфеттен күміс ыдыстарды урлап алып, сүйтіп сый көрсеткен-

1) Сенаторлардың тамаққа иелері — кедейленгеч ақсүйектер, бұлар жоғарғы дәрежелі ақсүйектерден құрылған сенаторларды қоршап, даяр тамаққа ие болатын,

нің ертеңінде-ақ арбаның алдына мініп, бір панның божышысы болып кететін. Қорғанға мінбелеп тұрған поляктардыд тобында неше түрлілер бар еді. Қайсы біреуінід бір жутым алып ішерлік қалтасында тыйыны жоқ. ал соғысқа дегенде тыраштанып шыға келеді.

Козактардыд сабы стенеге таяуда тыйыш қана тур. Олардыд ешқайсысының үстінде алтын жоқ; кейбір қылыш пен мылтыққа жалатқан алтынның жалтылдағанын ғана көресің. Жорыққа шыққанда шабыла сәнденуді козактар унатпайтын; олардыд үстіндегі сауыты да, киімдері де жупыны ғана еді, қара жиекті, қара төбелі бөріктері ғана алыстан қараң-қараң ететін.

Козактардыд арасынан екі козак алға қарай шыға келді. Біреуі әлі жап-жас, екіншісі мосқалырақ, екеуі де сөзге өткір-ақ, іске дегенде де осал емес. Охрим Наш бен Мыкыта Голокопытенко. Олардыд содыдан Демид Попович шықты; бул денесі туп-тутас, Сечте ертеде аты шыққан, Андрианополь түбіндеде болған, өмірінде талай тар өткелдерді көрген адам еді; ол бір кезде отқа күйіп, Сечьке басы қарамайланып, қап-қара болып, мурты өртеліп келген болатын. Әйткенмен Попович қайта одалды, шашты, қалыд қара муртты қайта өсірді, ол қекесін сөзге мейлінше уста болатын.

«Сендердің әскерід бәріде жарқырап киініпті, күші де жарқыраған киіміне сайма екен, соны білгім келеді?»

«Мен сендердід бәріңді де байлап-матаймын!» деп акырды жоғарыдағы денесі алпамсадай полковник. «Құлдар; тіреспей қару-жарактарыдды, аттарыңды беріңдер. Бірсыпыранды менің қалай байлап алғанымды көрдіңдер РОЙ? Қорғанның басына байлаулы запорожецтерді алып шығыддаршы, булар көрсін!»

Қорғанның басына қолдары артына қайырып, маталған запорожецтерді алып шықты; ең алдында шалбарсыз, сыртқы киімі жоқ, устап әкеткен қалпымен курень атаманы Хлиб келе жатыр. Өз козактарының алдында өзінід жалаңаштығынаң және ұттей болып, ұйқыда жатып

жауға туткын болғанынан уялып ол темен қарады. Қайратты шашы бір түнде аппақ болыпты.

«Қайғырма, Хлиб! Құтқарамыз!»—деп айғайлады оған төмендегі козактар.

«Қайғырма, досым! — деді теменнен курень атаманы Бородатый: «Жаудың жаладаш ұстап әкеткеніне сен кінәлі емессің; кімнің басына болса да іс түсуі мүмкін; сенің абройыңды жөндеп жауып киіндірмей алып шығу оларды өзіне уят».

«Сендер сірә, ұйықтап жатқан жұртқа батымды әскерсіңдер ғой!» деді Голокопытенко жоғары қарап.

Тура тұрыңдар, бәлем, шаптарыңды талдап кесерміз!» деп айғайлады жоғарыдағылар.

«Олар біздің шашымызды қалайша қолы жетіп кеспек екен, соны көрсек—ау!» деді Попович ат үстінде олардың алдында көлденеңдеп, сонсоң өзінің адамдарына бұрылып «Мүмкін, кім біледі Ляхтардың айтқаны рас шығар; анау жуан қарын ертіп алып шықса, өзі бәріне шеп бола алады ғой».

«Ол қалайша бәріне шеп бола алады, деп ойлайсың сен?» деді козактар Поповичтың тағы да бір кекесін сөз айтуға оқтанғанын біліп.

«Мәнісі мынадай, оның артыға бүкіл әскер тасаланады, ана шермиген қарыннан асып, қандай айбалтамен болса да кәр қыла алмайсың!»

Козактар қарқылдап күлісті, бірсыпырасы таңданғандай көпке дейін бастарын шайқап: «Ай, Попович—ай! Біреуді сөзбен шалуға дегенде сен әйтеуір!..» десті. «Әйтеуірінің» мәнісі, не екенін козактар айтқан жоқ.

«Стенеден кейін кетіндер, тезірек кейін кетіндер!»— деді кошевой айғайлап; ұйткені ляхтар кекесін сөзге төзе алмай, полковник шабуыл жасағандар, деп әмір еткендей болды.

Козактар аулағырақ кетісімен, қорғанның зеңбірек тура көздеп ата бастады. Қорғанның басы әбігерленіп, ақсақалды воеводаның өзінде атқа мініп қорғанға шықты.

Қақпа ашылып, әскерлер сыртқа шыға келді. Ең алдында сап түзеген салт атты сауытты гусарлар¹⁾, оның артынан сауыт кигендер, оның артынан айбалтамен қаруланған қалқан устағандар, оның артынан ығый мыс бөрік кигендер, оның артынан әрқайсысы көңіліне унауынша киінген таңдамалы шляхтичтер оқшаулау келе жатыр. Такаббар шляхтичтер басқалармен араласқысы келмеді, буларда командада жоқ, әрқайсысының жанында күтушісі бар. Булардан кейін таңры бір сап, оның артынан Хорунжий шықты, одан кейін тағы бір, оның артында еңгезердей полковник шықты, ал, бойы шарға полковник барлық әскердің артынан шықты.

«Алды-артына қаратпаңдар! Қатарға тұрып, сап түзеуіне мүмкіндік бермеңдер!» — деді кошевой айғайлап: «барлық куреньдер күш қосып оларды жапытыңдар! Басқа қақпаларды тастандар! Тытаревский курені, бүйірден тиіңдер! Дядькивский курені екінші бүйірден тиіңдер! Кокубенко мен Палывода, артында тиіңдер! Астын-үстің қып, бөліп-бөліп әкетіңдер!»

Козактар тус-тустан тиісіп, ұйқы-тұйқы қылып, езде-рі де араласып кетті. Тіпті мылтық атуға да муршаларын келтірген жоқ, урыс семсер мен айбалтаға айналып кетті. Бәрі топтанып, өнерін көрсету үшін әрқайсысына мүмкіншілік туды.

Демид Попович үш жай қарапайым шляхтичті тұйреп тастап, дәрежелі екі шляхтыны аттан ұшырып түсіріп: «Міне жақсы аттар! Мұндай атты мен мінсем деп қашаннан кумартулы едім!» деді. Аттарды аулақ далаға аңдап шығып, тұрған козактарға, ал деп айғай салды. Сонсоң топты жарып, тағыда аттан түсіріп кеткен шляхтичтіңе барып, біреуін өлтірді, екіншісінің мойнына арқанды тастап жіберіп, ердің басына байлап, даланы жара сүйретті; оның беліндегі асыл тұтқалы қылышын, ақша салған дорбасын сыпырып алды.

1) Гусар — таңдамалы әскерлер

Кобита дейтін жас, әлуетті козак Польша әскерінің бір батырымен устасып, екеуі ұзақ соғысты Ақыры қолма-қол ұрысты, козак жапырып едсергендей болып өткір канжарды дәл жүрегінід басынан салды. Бірақ, өзі де аман қала алмады, отты оқ табан аузында оныд шекесіде сап ете түсті. Оны атқан атақты пандардың бірі, аталы князьдердің әулеті бір сулу, келбетті рыцарь екен. Астында кула аты, шынар талдай, тіп-тік болып шауып жүрді ол. Айта қалғандай батырлық көрсетіп жүр ол, екі запорожецті шауып, екі жарыш тастады; Федор Коржа дейтін айбалтамен шауып кетті; талайдың басын, қолын ұшырып, шекеден атып Қобитоны да жықты.

«Міне, осымен мен күш сынасам-ау»—деді Незамайко куренінің атаманы Кокубенко. Атының басын босатыңқырап жіберіп, артынан төніп жетіп келіп, айғайлап кеп қалды, адамға бітпеген қатты дауыстан, мадайындағылар бір селк етіп қалды. Лях атын бұрып, бетпе-бет қарсыласпақшы болып еді, бірақ, аты бой бермеді, ақырған дауыстан шошыл кетіп, бүйірге жарқ беріп еді, Кокубенко оны оғымен іліп түсті. Отты оқ жауырынан кіріп, ол аттан жығылды. Сондада лях бола қойғысы келмеді, душпанына қайрат көрсетпекші болды, бірақ, қылышпен қосыла құлағанда қолы әлсіреп қалған екен. Ал, Кокубенко палашын қос қолдап устан, тура қаны кашып кезерген аузына тығып кеп жіберді, палаш екі тісін ұшырып түсірді, тілін қақ жарып тіліп, ауыз омыртқасын бузып өтіп, жерге суғынып кіріп кетті; сүйтіп Кокубенко оны мәдгі бакый сызды жерге жаңыштады. Өзенге шыққан гүлдей қып-қызыл дворянның ардақты қаны бұрқ ете түсіп, алтын жағалы шекпенді жосадай қылды. Кокубенко оны тастай беріп өзінің Незамайковінің козактарымен бірге басқа бір топқа қарай кимелей басып жөнелді.

«Ай шіркін—ай, қандай асыл киімді алмай тастап кетті—ау!»—деді де Уманский куренінің атаманы Бородатый, өз тобынан бөлініп, Кокубенко өлтіріп кеткен шляхтич

жатқан жерге қарай жөнелді. Мен өз қолыммен жеті шляхтичи өлтірдім, бірақ мұндай асыл киімдіні көре алған жоқпын». Сөйтіп Бородатый дүниеге қызықты, еңкейіп асыл тастармен әсемдеген пышағын қынынан суырып, белінен ақша салған дорбасын алды, сап күміспен, ескерткіш ретінде түйіндеп ғашығының шашын салған биязы дорбаны мойнынан сыпырды. Аласурьп жүрген Бородатый артынан Хорунжийдың қалай келіп қалғанын білген жоқ; Хорунжийды Бородатый бұған дейін екі рет аттан ушырып түсіріп, денесіне өшпестей тадбаны салған. Қулашының жетуінше қолын сілтеп, едкейіп тұрған Бородатыйды желкеден қылышпен шауып кеп жіберді. Қозактың дүниеге қызығуы жақсы ырым емес еді. Қуатты басы ушып кетті, бастан айрылған дене жалп етіп қулап, маңайды қызыл қанға бояп жатты. Қозактың қайратты жаны түнеріп, ызаланып аспанға шарықтай жөнелді; алып денеден мезгілінен бұрын ажырасып кеткеніне ол өзі де таңырқады. Ерідід қасына байлап алмақ болып, Хорунжий атаманның басын көтеріп те үлгермеді, кек алушы табанда дүп келді.

Аспанда қалықтаған қаршыға канатын бірнеше сілтеп жіберіп кенеттен тура калады да атқан оқтай зымырап жолдың маңында бұғып жүрген бөденеге түседі ғой, дәл сондай болып Тарастың баласы Остап Хорунжийге төніп жетіп келіп, мойнына арканды тастап кеп жіберді. Қатты ілгешек мойнын қусыра қысқанда, Хорунжийды өзі қызыл беті бұрынғыданда қызарып кетті; жан таласын пистолетіне жармасып атып еді, бірақ, дәрменсіз қалтыраған қолы тура нұсқай алмады, оқ аққула далаға кетті. Тұтқындарды байлау үшін Хорунжийдың алып жүрген жібек арқанымен өзінің қол-аяғын байлап, арканның бір ұшын еріне іліп жіберіп, Хорунжийді даланы жара сүйрей жөнелді; атамандарыда соңғы рет тағызым етіддер деп Умань қуренінің козактарына айғай-салды.

Өздерінің атаманы Бородатыйдың дүние салғанын естіген соң, умандықтар урыс майданын тастап, атама-

нының сүйегін жыйып алды да, кімді атамандыққа сайлау туралы мәжіліс курды. Ақыры олар былай, деп қорытты: «Несіне мәжілістесеміз, курень атаманы етап сайлауға Бульбаның Остапынан лайықты кісі жоқ. оның бәрімізден жас екені рас, бірақ оның ақылы жасағаннан басым».

Булай жоғары бағалағаны, зор сенім артқаны үшін Остап бөркін алып козактарға рахмет айтты; , болмаймын дөп шегіншектеген жоқ, соғыс уақытында дәстүр түгендеп жатуға болмайтынын білді; сол жерден козактарды бәрін бастап урыстағы топқа алыш барып, өзінің бекерге сайладбағанын көрсетті. Қыймылдыңтым қызып бара жатқанын байқап ляхтар жөнделіп топ куру үшін майданның екінші жақ шетіне қарай жүгірісті. Шарға бойлы полковник қақпада тұрған төрт жүздікке қолын сілтөп қалып еді, олар козактар тобына туралап зеңбіректен ата бастады; бірақ ешкімге дарый қоймады, ол келіп козактардың урысқа таңырқап тұрған өгіздеріне тиді. Өгіздер азан-казан болып, козактардың көшіне қарай бұрыла тартты, арбаларды қыйратып, бірсыпырасын таптап кетті. Тасада тұрған Тарас осы кезде полкымен шыға келіп өгіздердің алдын орай шапты. Айғайдан шошыған өгіздер кейін бұрылды да, ляхтарды полктарына қарай шапты, аттыларды киіп, басып-жаншып, бытыратып кетті.

«Жарайды, рахмет сендерге, өгіздер!» десті запорожецтер, «осы күнге дейін жорық қызметінде ғана болып едіңдер, едді соғыс қызметінде болып көріңдер!» Запорожецтер жауға жада күшпен тиісті. Көп жауды қырды. Талайы ерлігін көрсетті. Метелиця, Шило, Писаренконың ағайынды екеуі, Вовтузенко, тағы талайлар. Халдарышды жаман болып бара жатқанын аңдаған ляхтар ту көтеріп, қақпаны аш, деп айғай салды. Темірмен қапталған қақпа сықырлап ашылып, қойша ұйлығып, қалжырап, шаң басқан салт аттыларды қарсы алды. Запорожецтердің біразы ляхтардың соңынан қуып кіру-

ге ыдғайланып еді, бірақ, Остап умандықтарды «аулағырақ жүріндер, пан туысқандар, дуалдан аулағырақ жүріндер! дуалға жуықтауға жарамайды!» деп тоқтатты. Айтқаны дұрыс екен, дуалдың жоғарғы жағында тұрған полктар қолына не түссе соны жіберіп, жақындағанның бірсыпырасы азайын тартты. Сол жерде кошевой келіп, Остапты мактап былай деді: «Әскерді байырғы атамандай басқаратын жааа атаман болсад осындай бол!» деді. Бул қандай жаңа атамад екед деп жалт қараған Бульба умандықтардың алдында, аттың үстінде, бөркін белінен бір бүгіп киіп, атаман палицасы қолында қасқыйып отырған Остапты корді «Қарай көр сен мынаны!» деді ол Остапқа карап, карттыд көңілі бір өсіп калды, улын көтермелегені үшін умандықтарға рахмет айтты.

Кешке қайтуға ыңғайланып, козактар тағыда кейін шегінді, ляхтар тағыда корғанныд басына шықты, бірақ бул жолы киімдер параланып калған еді. Талай сәнді асыл шекпендерге кан жабысып қатып, мыс бөріктерді тозаң басты.

«Неге таңынып алғансындар?» деп айғайлады запорожецтер оларға жерде тұрып.

«Мен сендерді ме!» деп айғайлады жоғарыдан тағыда жуан полковник қолындағы арқанды нусқап; тозаң басып калжыраған жауынгерлерде әлі кіжінуін қойған жок, екі жақтың өттілері бұрынғы қалпымен тілменен арбасып л<атты.

Ақырында бәріде тарады Урыстан шаршаған біреулер дем алуға жатты; біреулер жарасына топырақ сеуіп, аузын байлау үшін жаудан тартып алған асыл киімдерді жыртып жатыр. Тыщырактары өлгендерді жыйнап, оларға ақырғы рет қоштасып жатыр. Қабырды палашпен, айбалтамен қазып, топракты бөріктерімен, өдірлеріне салып тасып, козактардыд өлігід укыптап бір жерге жыйнап, қарға қузғынға жөм болмасын, деп жас топракпен жауып салды. Ал, ляхтардыд өлігін он-оннан асау ат-

тәрдің құйрығына байлап қоя беріп, айдалада аттарды бауырлай сабап қуысты. Ойнақтаған аттар борозданы, дөңестерді, жыраны, ағынды кешіп шапты, ляхтардың қан мен топыраққа былғанып сатпақталған өлімтіктері жерге соқтығып пәреленді. • •

Бодан соң барлық куреньдер кешкі асқа отырысып, сырттан келгендермен кейінгі үрім бұтаққа таусылмас әдгіме боларлық істермен ерліктерді сөз қылды. Олар көпке дейін жатпады; бәрінен көп отырған қарт Тарас болды; ол душпан жауынгерлерінің қатарында Андрий неғып болмады, деген ойға шомуда еді. Ол Иуда өз еліне қарсы шығуға уялды ма, әлде, жид өтірік айтты ма, Андрий ж ауға тұтқын болып қалып жүр ме? Әйелдің үйіне Андрийдің жүрегінді үйір екеді сол жерде есіне түсті, көңілі жүдеп қайғырып, улын ғашық отымен арбап алған поляк қызына зығырданы қайнап, қарғады. Қазір қолына түссе өзіне өзі байлаған сертін орындар еді, қызды сулулығына қарамаст еді; жібектей оралған қалың шашынан устаң алып, козактардың арасымен даланы шарлап сүйрер еді. Биік таудың ерімес мәңгі қарды жамылтқы қылған қызындай, жарқылдаған нурлы кеудесі мен иықтары жерге соқтығып, қан-қан болып, топыраққа былғанар еді. Күлдіреген сулу тәнін Тарас талқандап бөлек-бөлек қылар еді. Бірақ басы жұмыр пендеге алланың ертедгі күдге не дайындап тұрғанын Бульбаға білу қыйын, ол маужырап қалғый бастап ақыры уйықтады. Ал, козактар кепке дейін өзара сөйлесіп жатты, күзетшілер оттың басында болып, маңайға тесе қарап, түнімен кірпік қаққан жоқ.

VIII

Күн сәске болмай-ақ запорожецтер алқа қотан жыйналды. Қозактардың жоқтығымен пайдаланып, татарлар шабуыл жасап, жерге көміп козактардың тасалап жүргендерінід бәрін талап, үйде қалғандардың бәрін соғым-

Дәлі тутқынға алып, тартып алған тойты малды айдап Перекопке карай бет түзеп кетті, деген Сечьтен хабар келді. Максим Голодуха дейтін бір козак қана татарларды қолынан жолда қашып кутылып, мырзаны шаншып өлтіріп, оны ок-дәрі салған дорбасын шешіп алып, астында татардың аты, үсінде татардың киімі, бір жарым күн, екі түн қашып, астындағы атты зорықтырып, баска атқа мініп, оны да зорықтырып, запорожецтердің Дубнаның түбінде екенін жолшыбай естіп ақыры үшінші атпен осында келіпті. Осындай іс болғанын айтуға ғана муршасы келді, неліктен болды — козактарды ескі салтымен қалғандар арақты ішіп-ішіп, мас болып, мас қалпында пленге түсті ме, әскер қазынасы тығылған жерді татарлар қайдан білді — булар жөнінде түк айтқан жоқ. Козак мейлінше шаршапты, ісініп кетіпті, жел мен күнге күйіп беті жарылған; келісімен мурттай ушып қулап ұйықтап қалды.

Мундай іс кез болғанда елді шайқап жаудың соңына бірден түсе қалып қуатын запорожецтердің әдеті болатын, жауды қалайда жолда қуып жетуге тырысатын, ұйткені жау қолға түспей кетсе, плен болған адамдар Кіші Азияның, Смирнаның, Крит аралының базарына түсетін, шаштары жалбыраған запорожецтерді араламаған жері болмайтын. Міне, запорожецтерді жыйдалған мәнісі осы еді. Ұлыққа иіліп, атаманның әмірін тыңдау үшін емес, теңбе-тең отырып кедесу үшін жыйналысты, сондықтан бәріде бөркін алмастан турды. «Ең әуелі, үлкендер, ақыл беріндер!» — деп айғайласты топтан. «Кошевой ақыл бер!» деп айғайласты басқалары.

Кошевойда ұлықсынбай, жупыны жолдастай, бөркін алып, сыйлағаны үшін козактарға рахмет айтты. «Біздің арамызда жасы үлкен, дана ақылдылар көп; әйткенмен маған кезек берген сод, менің айтар ақылым мынау: уақытты босқа өткізбей, татарлардың соңына түсу; татардың қандай адам екенін өздерінде білесіндер, талап алған қазнаны біз барғанша олар сақтап отырмайды, за-

матта таратып жібереді, сонсоң ізінде таба алмайсың. Сонымен, менің ақылым: қазір жөнелу. Біз мұнда жегкілікті болдық. Козактардыд мінезін ляхтар біледі; дін үшін шамамыздың жеткенінше кекті алдық, аш отырған каладан түсер олжа шамалы. Сонымен, менің ақылым: қазір жөнелу».

«Жөнелу!» — деген дауыс запорожецтердің куреньдерінде естіліп жатты. Мұндай сөз Тарастыц көділіне жаққан жоқ, ол акшыл кара қасын түксүйткенде, терістіктің тікендей қырауы басқан биік таудың бөктеріне шыққан шокша ағаштай болып кетті.

«Жоқ, сенің ақылың жөн емес, кошевой» — деді ол. «Сен дурыс айтпай отырсың, ляхтар тутқынға алып кеткен біздід адамдардың мұнда қалып бара жатқанын сен ұмыттың ба? Біз егер ед бірінші борышымызды ұмытып, жолдастарымызды жаудың қолына тастап кетсек, ляхтар олардыд терісід тірідей сояды, немесе денесін төртке бөліп шауып, қала, поселкелерін аралатады рой, мұндайды ляхтар гетмандарға, Украинадағы орыстың талай таңдаулы витязьдеріне істеген. Онсызда ляхтардың біздід дінімізді, шіркеуімізді келемеждеуі аз ба? Біз кімбіз? — деп сұрағым келеді бәріңнен, таршылықта-жолдасын тастап кеткен, иттей қып жаудың қолында, жат жерде қалдырып кеткен козакта қандай хасиет бар? Козактыд намысын түкке санамай, аптақ сақалына қарамай балағат сөзбен әркім сыбап беру салт болатын болса, меніде ешкім сөге алмас. Жалғыз осында қаламын».

Тұрған запорожецтер толқый бастады.

«Татарлардыц қолындағыларда біздің жолдасымыз екенін сен ұмыттың ба, батыр полковник» — деді кошевой: «егер қазір біз оларды қутқарып алмасақ, оларды дінсіздерге емірлік құлдыққа сатады, христианның қанын төгіп тапқан казна атаулы да олардың қолында кетіп бара жатқанын ұмыттың ба?»

Козактар ойға батты, не айтарын білмеді. Ешқайсысы

Да жаман атка калғысы келмеді. Сүйтіп аңырып тұрғанда Касьян Боврюг дейтін Запорожье әскерінің ішінде ең жасы үлкені топтың алдына шықты. Оны козак атаулының бәріде қадірлейтін еді; екі рет кошевой болып та сайланған, соғыста да аты шыққан козак болатын, бірақ еджейіп қартайғандықтан жорыққа көптен бері катынаспаған, жұртқа ақыл берімпаздықты да жаратпайтын, тек күрделі оқығға, козактарды жорығы туралы әдгіме тыңдап, алқа қотан отырған запорожецтерді ортасыда жата беруді сүйетін. Олардың сөзіне араласпайтын, тек тыддаумед ғана болып, саусағы мен аузынан тастамайтын қысқа қорқорының қоламтасын басыдқырап қоятын да, көзді жумып төмен қарап узак уақыт отыратын, ол уйықтап отыр ма, болмаса әлі күнге дейін тыддап отыр ма, мұны козактар тіпті айыра алмайтын. Талай жорыққа аттанысканда ол үйде қалатын, тек осы жолы ғана қарт желікті. Козактарды мінезін істеп колды сілтеп жіберіп, былай деді: «Қайдан шыкса одан шықсын! Менде барам, казачествоның бірдемесіне жарап кетермін!» Қазір ол топтың алдына шыққанда, бүкіл козактар тына қалды, көптен бері оның сөзін естіп көргендері жоқ еді. Бовдюгтің не айтатынын әрқайсысының да естігісі келіп еді.

«Мағанда сез айтуға кезек келді, пан туысқандар!» деп бастады ол. «Қарттың сөзінде тыддап көріңдер балалар. Кошевой дана ақыл айтты, әскердің басын, асыл қазнаны қорғайтын козак әскерінің бастығы болғандықтан оның айтуы дұрыс. Будан данарақ ақыл табу мүмкін емес. Әдгіме мынадай: бул менің бірінші сөзім болсын! Менің екінші сезім не айтар екен, енді соны тыддап керіддер. Екінші сезімнің айтпағы мынау: Полковник Тараста зор шындықты айтты, тек тәдірім оған узак өмір берсін, мұндай полковниктердің Украинада саны арта берсін! Козактарды бірінші борышы, бірінші абройы — жолдастықты сақтау. Мен қанша өмір сүріп келемін, бірақ сол жастың ішінде козак өз жолдасын тар кешуде

тастап кетті, не опасыздық істеп сатып жіберді, дегенді өмірімде естіп көрген жоқпын, пандар-туыскандар. Татарға тутқын болғандар да, мундағы плендер де біздің жолдастарымыз — көп пе, аз ба — оның бәрібір, бәрі жолдасымыз, бәрі де бізге қадірлі. Сонымен менің айтарым мынау: татарлар устап акеткен адам кімге жақынырақ және қымбатты болса, ол татарды қууға жорыққа аттансын; ляхтар пленге алғандарды артық қадірлеп тастап кеткісі келмейтіндер — осында қалсын. Татарларды қуатыядармен бірге бару кошевойды борышы; ал, мунда қалатындар өздеріне наказдық атаманды сайлап алсын. Аксақалды сөзін елтипатка алсаңдар, наказдық атаман болуға Тарас Бульбадан басқа лайық адам жоқ. Батырлық, ерлікке біздің ішімізде оған пар келеріміз жоқ».

Бовдюг осыны айтты да сөзін аяқтады, қарттың мундай ақыл тапқанына козақтар қуанып қалды. Бәрідебөріктерін аспанға лақтырып, айғайласты: «Рахмет, саған, батько! Үндемей отырып-отырып, ұзақ уақыт тіл катпай, ақыры айтып бердің, жорыққа әзірленіп жатқанда, козачествоның бір пайдасына асармын, деп тегін айтқан жоқ екенсің, ақыры солай болып шықты».

«Калай, осы айтқанды мақұлдайсындар ма?» — деді кошевой.

Бәрімізде мақұлдаймыз!» — деп айғайлады козақтар.

«Олай болса, рада ¹⁾ аяқталады ғой?»

«Рада аяқталды!» — деп айғайлады козақтар.

«Ал, енді, балаларым, әскери бұйрықты тыңдаңдар», деді кошевой өзі алға шығып басына бөркін киді, ал, самсап тұрған запорожецтер бөріктерін алып, жалаңбас қалпымен, темен карады да турды, улык адам сөз сөйлегенде со лай істейтін оларды әдеті еді. «Пандар-туыскандар! Енді бөлініңдер! Кім жорыққа шыққысы келсе, оң жаққа шықсын, қаламын деушілер сол жаққа шық-

¹⁾ Рада — овет, кеңес.

сын, куреньнің көпшілігі қай жағына шықса, сол жаққа атаманда шығады; бөлінгенде өте азайып қалғандар басқа куреньге қосылсын».

Біреулер одға, біреулер солға шығып жатты. Куреньнің көпшілігі шыққан жаққа курень атаманы да шықты, куреньнен қалған аз-муздар басқа куреньге қосылды; ақыры екі жақтың саны қаралас-ақ болды. Қалғысы келгендер, Незамайковский курені түгелінен дерлік, Поповичевский куренінің дені, Уманский курені түгелімен, Каневский курені түгелімен, Стебликовский куренінің дені, Тymoшевский куренінің жартысынан көбірегі. Баскасының бәріде татарды қуға баруға қуштарлығын білдірді. Екі жақта да қайратты, батыл козақтар көп еді. Татарлардың сонынан барамыз дегендердің ішінде Череватый бар еді, Покотыполе дейтін әлуетті карт козақ, Лемиш, Прокопович Хомалар да бар еді; Демид Попович те сол жаққа шықты, үйткені ол өте қызу мінезді козақ еді, бір жерде сарылып отыра беруге шыдамайтын, ляхтармен ол айкасып көрді, енді татарлармен байқасып - көргісі келді. Куреньдерді бастаған Ностюган, Покрышка, Невыльчкий тағы солар секілді күші мол, аяулы козақтар татарлармен айкасып алып кеуде мен ақ семсерді күшін сынамақшы болды. Қалмақшы болғандардың ішінде талай жақсы, қайраты асқан козақтар бар еді, курень бастықтары Демитрович, Кукубенко, Вертыхвист, Балабан, Бульбенко, Остап. Булардан басқада талай байсалды, қайраты мол козақтар барда, олар Вовтузенко, Черевыченко, Степан Гуска, Охрим Гуска, Мыкола Густый, Задорожний, Метелиця, Иван Закрутыгуба, Мосий Шило, Дегтяренко, Сыдоренко, Писаренко; тағы басқа Писаренко және тағы бір Писаренко — осылар сыяқты өлденеше жақсы козақтар бар еді. Бәріде жүріп төселіп, ащы мен туңғыны татқандар; булар Анатолий жағасын, **Қырымның** ащылы даласын талай кезді, Днепрге қуятын үлкен, кішілі өзен атаулыны, Днепрдің шығанақтары мен аралдарын талай рет шолды; **Молдавияның**, Волошия-

ның¹⁾, Түріктердің жерінде болды; козактардың қос еспелі қайығымен бүкіл Қара теңізді шарлады; елу қайықпен топталып қазынасы көп асқар биік кемеге шабуыл жасады; бұлардың қолынан су түбіне кеткен түріктің галерлерініңде²⁾ саны аз емес; бұлардың өмір сапарында атқан оқ дәрісінің саны ушан теңіз; қамқа мен торғынды олар сан рет жыртып, шылғау мен ултараққа жумсады; шалбарының бауына байлаған дорбаларын талай-талай сап ақшамен сыйқады. Басқа жұрттың өмірлік шығынына жететін қанша мүлікті олар арақпен, сайран-сауыққада салды; оның есебіне тіпті адамның мыйы жетпейді. Бәріңде козактың дәстүрімен істейтін, бүкіл жұртты қонақ қылып, музыка жалдап, жыйылған жанның бәрін шаттандырудың қамын істейтін. Кезірде қазып жерге тыққан қазнасы жоғы олардың ішінде аз, күміс кружка, ожау, күміс білезіктер Днепр аралдарының қамысының астында, мұның бәрін бейғам жатқанда Сечьке жау шауып, ойламаған жерден апатқа кез бола қалған күнде, асыл мүлік татардың қолына түсіп кетпесін, деп істейді; оны табу татарға қыйын, тіпті иесінің өзінде дай жерге тыққанынан жаңыла бастады. Қадірлі жолдастары мен хасиетті дін үшін ляхтардан кек алуға қалған козактар, міне осындай еді! Қарт козак Бовдюг та солармен бірге қалмақшы болып мынаны айтты: «Татарды қуатын кезеден менің жасым асып кетті; ал, мұнда козакқа бұйырған өлімді күтіп алуға жағдай бар. Егер өмір шегіне жететін күн болса, жанымды қиелі христиан ісін қорғаудағы соғыс жолында ал, деп құдайдан мен көптен тілеулімін. Ақыры солай болар деймін. Қарт козакқа будан ардақты ажал болмайды».

Курень-курень болып, екі жаққа жарылып тұрып болтан сод, кошевой саптың арасын аралап, мынаны айтты:

1) Волошин — Валахия.

2) Галера — ертедегі еспелі кеме, «сүші сотталған қылмыстылар, плендер, қулдар болған».

«Қалай, пандар-туысқандар, екі жақ бір-біріңе рыйзасындар ма?»

«Бәріміз да рыйзамыз; батько!» — деп жауап кайырды козактар.

«Олай болса, сүйісіддер. коштасындар, бір кұдай болмаса, кім біледі, едді қайтып біріңді бірід көре аламысыд? Атамандарыңа бойсуныддар; істейтін істерің өздеріңе белгілі — козактық борыштарыдды актау ғой».

Топтанып тұрған көп козак бірі бірімен сүйісті. Сүйісуді атамандар бастап, бурылданған мурттарын қолдарымен сылап, айқыш-ұйқыш сүйісті, сонсод қолдасып, қолдарын қысысып турды, «калай пандар-туысқандар, енді бір бірімізді көре аламыз ба?» деп сурағысы келіп, бірақ, сурамады, тіл қатпай күміс шаштының екеуі де ойға кетті. Екі жақтыдда жұмысы көп болатынын біліп, козактар коштасты, бірақ сол сағатта айрылысып кетіскен жоқ, козак әскерінің кемігенін жау көрмесін, деп бөлінуді түн қараңғысы түсуге қалдырды. Қоштасып болған сод әркім өзінің куреніне түскі ас ішуге тарады.

Асқан кейін жол жүретіндер тынығуға жатып, мундай кедшілікте уйықтау енді бола бермейтінін білгендей, ұзақ уақыт түшіркеніп уйықтады. Күн уясына батқанға дейін ұйқыда болды; күн қонысына қонып, кара көлеңке болысымен арба майлауға кірісті. Майлап болғансоң, алдымен арбаны жіберді, өздері беріктерін алып жолдастарымен тағыда коштасып, тым-тырыс арбаныд артынан жөнелісті, аттылар да тап-туйнақтай болып, айғай-уйғайсыз, бүлк-бүлк жортып жаяулардың артынан жүрді; біраздан кейін бәріде қараңғыға сүдгіп, көрінбей кетті. Анда-санда тек аттың дүбірімен жүріп қызбаған не майланбаған доңғалақтың шыйкылы естіледі.

Көзге керінбей кеткеніне карамастан калып бара жатқан жолдастары оларға копке дейін қолдарын сілтесіп турды. Кайрылып өзді-өзінің орнына кайтқансод, жайнаған жулдыздыд жарығымен арбалардыд тед жарымы орнында жоқтығын, талайлардыд кетіп қалғандығын көр-

генде, әрқайсысыныд-ак жүрегі жабыркады, тентек бас бастарын темен салып әркім ойға шомды.

Козактардыд түстері жабыркағанын, ер жігітке лайыксыз уайым деген шіркіннің біртіндеп колды торлай бастағанын Тарас көрді; бірақ, ол үндемеді, жолдастарынан айрылғандықтан туган уайымғада бірсыпыра еттері үйренсін деді; козактардыд белгілі салтымен дауыстап дальш бәрінде бірден зергілтуге Тарас акырын ғана дайындалды; тосыркаған куат әрқайсысының денесіде кенет оралып, елед етсін деп ойлады, түнеріп басқан кайғыдан тулап шығып, денесіне тулаған кайрат жыйнау тек славян әулетінің ғана қолынан келеді, үйткені, баска елдер саяз сулы өзен болса, ол түпсіз теңізі сыяқты, улан байтақ, айбынды әулет. Заман дзуылды болса, о да күркіреп, күніреніп, толқыны иіріліп тулайды. муны істеу дәрмсіз өзеннід әлінен келмейді. Жел басылып, күн тына К?лса, ол өзінің шыныдай бетін, нуры төгілген келбетін баска өзендерден әлдеқайда айқынырақ керсете алады.

Тарас өзінід күтушілеріне оқшаулау турған бір жүкті арбаны шештірді. Ол арба козактардыд көшінің ішіндегі ед үлкен лоне толығы еді; жалпақ табанды донғалағы қабаттама темірмен курсауланған болатын; оған жүк, көп артылып, үстінен атжабумен, өгіздің терісімен жабылып, смолаланған арканмен нықтап байланған. Арбадағы бочке мен кутыларда Тарастың погребінде көптен бері сакталған тамаша арақ-шарап бар еді. Ұлы кезед туа калса, кейінгі үрім-бутакка үлгі боларлық іс душар болса, козактардыд басбасына татуыча кадірлі шарап жететін болсын; улы кезеде ол шарапты ішіп әркімнід бойын улы сезім кернесін, деп Тарас әдейі бір мерекелі мерзімге арнап сактап еді. Полковниктід жарлығын естігенсоң, күтушілер арбаны ортаға алды, палашпен мыкты арқанды кыйды, егіз терісі қалың былғарыларды, атжабуларды үстінен сыпырып, куты мен бочкаларды арбадан түсірді.

«Ал, бәріде алыддар», деді Тарас. «осындағы барын түтелідмен қолыңа қандай ыдыс түссе сонымен алың-

дар, — ожау болсын, ат суаратын жаулау болсын, биялай болсын бөрік болсын — бәрі бір, тіпті ештеме таппағандарың, қос алақандарыңды тоса қойыңдар».

Сүйтіп козак атаулы бірі қалмай ожауы бары ожаумен, ат суаратын жаулауы бары лаулаумен, біреу биялайымен, біреу бөркімен, біреулер қосарлап алақанында тосып шараптан алысты. Тарастың күтушілері жұрттың арасына аралап, бәріне қуты мен бочкеде куйды. Жапа-тармағай ішу үшін бәріне белгі бермейінше, ешқайсың ішпей тура тұрыңдар деді Тарас. Оның бірдеме айтуға ойланғаны белгілі болды. Көптен тұрған жақсы шарап мейлінше күшті, оны ішкен адамның рухы көтеріледі, дегенмен оның үстіне лайықты сөз. жамалса, шарап пен рух екі есе қуаттанатынын Тарас жақсы білетін.

«Мен сендерді, пандар-туыскандар, шараппен сыйлап отырмын» деді Тарас: «атаман сайлауларың — меді зор көтергендіктерің, сондада бұл сый оған арналған жоқ, жолдастармен қоштасу құрметінеде арнамаймын, әрине басқа жағдайда соның қайсысына арнасада, жарасар еді, бірақ, бұл оны істейтін кезең емес. Біздің алдымызда козактардың аңы терге батып, асқан ерлік істейтін алуанісі тұр! Сонымен, жолдастар, алдымен езгі христиан діні үшін, бүкіл әлемге бір езгі дін тарап, бусурмандарда христиан дініне көшетін заман тусын! — деп ішейік! Бәріміз жапа тармағай Сечьке арнап ішейік, бүкіл бусурман атаулыны жұрту үшін ол ұзақ жазасын, одан бірінен бірі басым, бірінен бірі артықерлер шықсын, деп ішейік. Күрт көтеріп бәріміз өзімізге арнап ішейік, кейінгі ұрпақ, қайратты аталарымыз өтіпті, заманында еліне уят келтірмейті, жақынын жауға бермейті, — деп айтарлықтай ісету үшін ішейік! Сонымен, пандар-туыскандар, дін үшін, дін үшін!»

«Дін үшін!» — деп маңайыңда тұрғандар дауыс қосып күрілдеп кетті. «Дін үшін!» деп аулағырақ тұрғандар да қостап алып жөнелді — жас пен кәрі, азы-көбі сүйтіп дінге арнап, дем қосып ішісті.

Тарас «Сечь үшін!» — деп, кольта **аспанға көтерді.**

«Сечь үшін» — деген дауыстар алдыдғы жактан косыла кетті. «Сечь үшін» деді кәрілер ақшыл мурттарын бүлкілдетіп жас туйғышдай серпіліп, жастарда оларға косыла: «Сечь үшін!» — деді. Козактарды Сечьті қалай мадақтап жатқанын аулақтағы далада естіп жатты.

«Енді, ақырғы бір жутым жолдастар ардақты атақ үшін және жер жүзіндегі барлық христиандар үшін!»

Даладағы барлық козак ожаудағы соңғы жутымды енді жер жүзіндегі христиандар үшін жутып салды. Топтыд ішінде, куреньдердің арасында: «жер. жүзіндегі барлық христиандар үшін!» деген дауыс кепке дейін **басылмай** турды.

Ыдыстың түбінде алдакашад түк калмасада, козактар кепке дейін қолдарын көтерген калыптарымен турды; шараптыд күшімен көздері жайнағанмен, әрқайсысы терең ойда еді. Олар қазір олжа туралы, соғыстыд жүлдесі туралы, кімнің бағына көп ақша, асырмылтық, таза шекпен, черкес аттары кездесер екен, деп ойлаған жоқ; олардыд ойы тау басында отырып бәрін керген қыранның ойы реуішті, биік таудыд тік қыялы биік таудың басындағы қыранға аулақтағы шексіз тедіз, оныд үстіндегі қыбырларған усақ кустар, галерлер, кемелер, аулақта көкшілденіп кемерленген теңіздің жары, жағада шіркейдей елестеген калалар, аласа шөптей жапырайған ормандар—бәріде көрінеді. Қоршаған дала мен **болашақ тағдырларына** олар қырағы қырандай көз жіберуде. Я, тың жатқад шексіз далаға олардыд сүйегі шашылады, дірілдеп аққан қызыл қаны сел болып куйылады, сынған арба, қыйраған кылыш, айбалтадан аяқ алып жүргісіз болады; одан әрі канға батып катпарланьға, мурты төмен салбырап шаштары жалбыраған бастар жатады; үймеленген бүркіттер козактардыд көзін шоқыйды. Әйткенмен мына шексіз, еркін жатқан түнек алаканьна салыға өлімін тосып турсада жаксы-ау! Козактардыд аты-шулы ісінің бірде бірі елмек емес, козактардыд **даңқыда, мылтық**

дәрісінің ұнтағындай болсада, мәңгі бакый сақталады. Ак күмістей, ақсақалы кеудесін жапқан карт, немесе сақал шашы аппак болғанмен кайраты толық кәрия жыр маржанын тізіп, козактар туралы салмағы ауыр талай-талай сырлы сөзді айтар. Оларды даңқы лапырып, әлемге тарайды, кейінгі туған урпақ сан рет таңданып кеңес етер; үйткені сырлы сөз, таддаулы мыстан құйған кодырау секілді; күдіренген кодырау даусы калаға, лашыққа, шатырға естіліп, журттыд бәрін хасиетті дуға окуға калай үндесе, сырлы сөздід әсері де халыққа сондай.

IX

Запорожецтердің жартысы тагарларды кууға аттанраннын калада бір жан білген жоқ. Арбалардың бірсыпырасы орманныд тасасына түсе бергенін Магистрат мунарасында турғандардың көзі ғана шалып қалыпты; бірақ, оны козактар тасаға күш койып жатқан шығар; деп ойлапты; француз инженері де ¹⁾ солай, деп уғыныпты; акыры кошевойдың айтканы келіп, калада ішіп-жейтін азык таусылыпты, өткен ғасырлардыд салтымен канша азык керектігін әскер есептемепті. Сыртка шықпак болып талаптанған жүректілердің жартысын козактар табан аузында қырып салып, жартысы түк бітірмей кейін калаға қашады. Сол шыға беріп қайтқанның өзінде жидтер бәрінде иіс көп біліп қалыпты, запорожецтердід кайда және не мақсатпен кеткенін, оларды қандай әскер бастықтары бастағанын, кай куреньдердің кеткенін канша адам екенін, қалғандардың санын, не істемекке талаптанып жатқанын — бәрінде бүкіл кала бірнеше минуттан кейін біліп болды. Полковниктердің едсесі көтеріліп, урысқа шығуға дайындалды. Қаладағы

1) Француз инженері — ол кезде каланы қоршау, каланы ай-кала қорған соғу жұмысында француздардың өнері жоғарғы сатыда деп саналатын. Сондықтан Польша, Литва, Москва үкметтері француз инженерлерін жалдайтын.

шу мен жүріс-тұрыстың жиіленуінен муны Тарас Та сөзіп асығыс қам жасады, сапты түзеді, бұйрық, жарлықтар берді, күреньдерді үш табор қып қойып, төңіректерін арбамен қоршапты, мұндай жағдайдағы урыста запорожецтер ешуақытта алдырмайтын; екі күренге тасаға бар, деп әмір етті; даланың бірсыпыра жеріне істіктеп қазық, сынған қару-жарақты, айбалтаны шанышқызып, бөгет жасатқызып, ыңғайы келсе, жаудың атты әскерін сонда ығыстырмақ болды. Бәрін жабдықтап бітіргеннен кейін козактарға сөз сәйледі; ондағы максаты козактарға жел беру емес еді, онсызда козактарды жүрегі нық екенін өзі жақсы білетін; әншейін өзінің жүрегіне топталған сөздерді сыртқа шығармақ болды.

«Пандар, мен сіздерге біздің ынтымағымыздың қандай мәні барын айтқым келеді. Еліміздің қандай аруақты болғанын аталарымыздан, әкелерімізден біз естіп қандық; біздің ел өзінің кім екенін гректерге де білдірген, Царьградтан да алым алып тұрған. Калалары, храмдары¹⁾ салтанатты, князьдері, князь болғанда католиктердің шала діңділері емес, өзіміздің орыс князьдеріміз айбатты болған. Бусурмандар бәрінде алған, бірақ, бірде тұрақтаған жоқ; айнымай қалған тек біз, бізбен бірге толқымай, қайратты байдан қалған жесірдей төзген, біздің туып, өскен жеріміз! Міне, сондай жағдайда бір бірімізге қол созысып, ынтымақтастық, біздің жолдастығымыздың іргесі солай қалачған! Жолдастық ынтымақтан күшті жақындық жоқ. Әкеде баласын жақсы көреді, шешеді баласын жақсы көреді, балада әкесі мен шешесін жақсы көреді. Бірақ, мұның бәрі жолдастық сүйіспеншілікке қар жетпейді, үйткені әр да баласын жек көрмейді қой! Қанмен емес жүрегімен жанасын, туыс-ағайындас болу адамның ғана қолынан келеді. Басқа жерлерде жолдастық-ынтымақтар болған, бірақ, бірде-бірі орыс жеріндегідей дәрежеге жеткен жоқ. Сендердің та-

1) Храм — шіркеудің үлкені.

лайың жат елде төңтіреп көрдіңдер, ондада ел бар, жұрт бар! Оларда құдайдың пендесі, адамдай сөйлесе аласын; ал, жүрек сырын талдап келгенде, олар ойдағыдай болып шықпайды! Ақылдары мол, бірақ ойдағыдай емес, өзіміздей адам, бірақ, біздей бола алмайды, ақылы мен бойда барымен сүйеді, бірақ козактікіндей емес, не...» деді де Тарас колды сілтеп, ақ шашты басын шайқап, муртын бүлкідетіп мынаны айтты: «Жок, козактардай ешкімде сүйе алмайды! Біздің жерденде азғындар шыға бастады, маялаған егін, топтаған мал, погреб толған тығындаулы арақ-шарап болса екен деп қана қыялдаумен болатындар бар; адамның түсіне енбейтін, бусурмандарды қай-қайдағы салтын еліктейді, өз тілін қорлайды; туысқан-туысқан мен сөйлескісі келмейді, базарда жансыз. Қоң-қокырды сатқандай қып, ағайын-ағайынды сатып жіберетід де мінез шықты. Сары шашты басы мен бетіне соғып тұрсада бөтен елдің королінід жылушырағаны, тіпті король емес Польшаның одбаған магнатының ¹⁾ жылушырағаны, ол азғындарға жолдастық ынтымақтан артық көрінеді, жаттың аяғына жығылып кір-кір болып күйеге былғанып жатқан мен сондай бузыктарды да туыскандар, орыс қанының журнағы бар; күддердід күні болғанда оларда колымен кармалап етегін табады; сонда өкінгеннен бастарын устап, оңбай өткен өмірлеріне Лағнат айтады, айыптарын азаппен ақтауға жан-тәнімен дайын болады. Мейлі орыс жеріндегі жолдастық ынтымақты қандай екенід барлық жұрт білетін болсын. Тіпті мерт болып өлімге ұшыраған басқа ешкімде орыс-тай болып еле алмайды! Ешкімде, ешкімде! Олай істеуге тышқандай қораш болғандықтан оларды шамасы келмейді!»

Атаман осылай деді, сөзін аяқтасада козактарды желпіндіретін мінезін істеп, кепке дейін басын жулындыруды коймады; қоршап тұрғандардың мыда толқынды сез бә-

1) Магнат — ірі помещик — жер иесі.

рінік көділіне коньп, сүйектерін шымырлатты; топтағы ең кәрілер де ақша басын темен салып, тапжылмай тұрысты; қарттардың көзінен іркілген жас домалады, жеңдерімед акырыд ғана көздерін сүртіп, сонсод бәрі, «әу» дескендей, жапа-тармағай колдарын сілтеп, бастарын жулындырды. Сірә карт Тарас әрқайсысының жүрегіндегі шерді қозғаған болу керек; әркімнід кеудесінде қайғының, еңбектің, ерліктің, өмірдің сум сүрлеуінід тунбасындай болып уялаған ой жатады ғой; оддай калып оңы-солың әлі тадып болмаған, жастықтың базарыд сайрандап, қарт ата-анаға куаныш гүлін шашып жүрген жастардада бар.

Осы кезде литавра мен трубаларын гүрілдетіп қаладан әскер де шыға бастады; сансыз көгерлердің қоршауында, колдарыд мықындарына таянып пандар да шығып жатыр. Жуан полковник буйрык беріп жатыр. Айбат шегіп, пищальдерін усына, көздері, оттана, жайнап, сауыт-саймандары жаркырап поляктар козактардыд таборына төне түйілді. Жау оқ жетер жерге келген кезде, козактар әу десіп пищальдан окты жаудырды, сонымен пищаль үні тынған жоқ, атыла берді. Мылтықтыд күрсілі жапан гүзді, сай-саланы бойлап, аулаққа жайылды; тізбектеліп үздіксіз гуге айналды; мылтықтың түтіні бүкіл даланы қоршады, ал, запорожецтер тынбастан ата берді; кейінгілер мылтықты салып, алдығыларға бере берді, бұл сырды білмеген жау козактар мылтықтарын октамастан калай ата берді, деп тадданды. Туманданған түтін жауынгерлерді де торлаған болатын, сондыктан біртіндеп оққа ушып, қатардыд сиреп жатқанын ешкім байқай алған жоқ; ал, ляхтар октыд ушуы жиілей түскенін көріп, урыс кызыш бара жатыр, деп шамалады; ал, түтіннен' аулақ кету және жан-жакты абайлау максатымен кейін шегінген мезгілде талайдыц дүние салғанын бірақ білді; козактардыд шығыны онша емес — жүзден екі-үш адам ғана болды. Козактар пищальдеріне бір минут тыным бермей, үсті-үстіне гүрс-гүрс атып жатты. Мундай, өмір-

де кездеспеген тактиканы көріп тіпті жат ел инженері- нід өзі де тадыркап, сол арада былай деді: «Міне., кайт- пас ерлер, запорожецтер! Басқаларда жат жерде міне осылардай соғысатын болулары керек!» Ол поляктарға зеңбіректің аузын таборға туралап атыңдар, деп акыл берді. Шойын зеңбіректер кед алқымын гүрс еткізіп, күрсіне демін алды; жайылып жатқан кед дала тітіренді, қоймалжың түтін атырапты түгелімен торлай түсті. Жуық- тағы және аулақтағы калалардыд аладдары мед көше- сіндегілергеде дәрінің исі білінді. Бірақ көздегендер нысананы тым жоғары алды; зеңбіректің кызып алған сүмбісі биікке серпіп кетті; ауа адам шошырлық болып ызыд-ызыд етті, зеңбіректің топтары табордың үстінен өтіп, топырақты қопарып, аспанға бурқыратып, аулаққа барып лерге кіріп көмілді. Мундай ора-шолақтыққа ыза- ланып француз инженері шашын жулып, козактардыд окты үсті-үстіне жаудырып жатқанына карамастан, зең- біректі нысанаға өзі дәлдеуге кірісті.

Незамайковский және Стебликовский күрендеріне қыйын соғатынын Тара? аулактан-ак көріп, айғайды сал- ды, «арбаның тасасынан аулақ кетіддер, әрқайсыд атта- рыңа мініңдер!». Козактар ештеме істеп үлгіре алмайтын еді, дес бергенде Остап жау жасағының тобыныд орта- сына оқты дәлдеп жіберіп", алты зеңбірекшінің білтелерін ушырып түсірді, тек төртеуінікін түсіруге муршасы кел- меді, үйткені ляхтар оны кері қуды. Булар ссылай алда- нып жағқанда жат ел капитаны бул күнге дейін козак- тар ушыратып көрмеген ед зор зеңбіректен жіберу ние- тімен білтені өз колына алды Ол зеңбіректід үдірейген аузынан адам шошығандай, мылдағад өлім аранын ашып турған сыяқты. Ол гүрс етіп атылды, оның аяғын іле- шала басқа үш зеңбіректе атылды, осы терт рет атылған зеңбірек жерді тітіретіп, талай бүлікті жасады. Мұның салдарынан талай карт ана таралған колымен ашад маң- дайын сабалап баласын жоктайды; Глухов та, Немироз те, Чернигов те, тағы басқа жерлерде талай арулар же-

сір калады. Тұлаған жас жүректі келіншек күй сайын базарға жүгіріп шығып, өткен-кеткеннің етегін қармап, көзіне көзін тігіп, ішінде көзіне оттай ушырар күзі игірегі бар ма, деп қарайтын болады; бірақ, сансыз әскер қаланы басып өтіп жатсада, ол өзінің сүйіктісін енді қайтып ушырата алмайды.

Сөйтіп Незамайковский куренінід жартысы көздең ғайып болғандай болды, Жайқалып піскен егіннің басындай майысып тұрған шөпті үдей соккан бұршақ жусатып салушы еді ғой, Незамайковский куреніде солай қыйрады.

Козак атаулының зығырданы кайнады. Бәріде терісіне сыймады. Куренінід тед жарымы жусап қалғанын көрген курень атаманы Кокубенко ашуға булықты. Незамайковскийлердің қалғанын жанына ертіп алып, жаудыд тобына түйіліп араласып кеп кетті, ашу кернеп кез келген жауды, қапустадай турады, талайларды аттан ушырды, аттыларды атымен коса түйреді; зеңбірекшілерге жетіп барып, біреуін жайратты; бул кезде уман куренінің атаманы мен Степан Гуско да ед бас зеңбіректің маңындағыларды талқандап жатқанын көрді. Ол козактарға кулашын жазуға мүмкіндік беріп Кокубенко жасағымен бірге екінші жаққа бет бурды, тағы бір қалың топқа тиісіп еді, жапырылып, Незамайковтіктердік жүрген жерлері көше болып кала беретін болды. Бұрылған жері — переулок! Ляхтардыд сабы сиреп, орған, баудай оталып жатқаны бірден-ак көзге түсті. Ал, арбаның нақ жанында Еовтузенко, оның алдында Черевиченко, аулақтағы арбалардың мадында Дегтяренко, оның артында курень атаманы Вертихвский қыймыл жасап жүр. Екі шляхтичті Дегтяренко айбалтамен іліп тастап, үшінші бойлауық біреуіне тап берді. Лях қайратты және тәсіл-кой еді; ер турманы сән-салтанатты, жанында елу бір нөкері бар. Дегтяренконы ол еңсеріп кетті, аттан ушырып түсіріп, қылышын сілтеп одтайладып: «оңбаған, ит козактар, сендердід іштерідде маған теңбе-тең түсер жаның жоқ!» — деп айғайлады.

«Міне іздегенің табылды!» деп Мосий Шило атой беріп шыға келді. Бул мықты козак болатын, теңізде сан рет атаман болған, талай кыйын кезенді басынан кешірген. Бір кезде түріктер буларды Трапезунд түбінде устап алып, тутқындап галерге алып кетеді, кол, аяқтарын темір шынжырмен бұғаулап, жумалап бір тары татырмай. теңіздің аңы суынан баска түк көрсегпейді. Тутқындағы байғустар бәрінеде көнеді, бәрінеде төзеді, тек православия дінінен айрылмаса болғаны. Атаман Мосий Шило төзбеді, дуалы задды аяғымед таптап, күнәлі басына жаман сәлдені орады, пашаның седімді адамы болып, кемеде кілтші жәнебарлық тутқындардың үстінед қараушы болды. Жазғад тутқындар буғад өте қатты кейіді: өзім дегед адамың азып, жау жағына, езіп-қанаушылар жағына шықса, одан шеккен жапаң жаудікінен әлдеқайда артығырақ жанға бататыны оларға мәлім; акыры солай болып шықты. Мосий Шило борін жаңа шынжырмен үш-үштен қатар лап буғаулады; темірдей арқанмен сүйектеріне жеткізе батырып байлады; бәрін мойынға соғып, желкелеріне тепкімен сый берді. Мундай қызметкердің ойламаған жерден табылғанына куанып, түріктер сайрандасып, шарифаттан ауа жайылып, түгел мас болып қулаған мезгілде, Мосий Шило алпыс кілттің бәрін әкеліп, тутқындарға таратып беріп, шынжыр мен буғаудыд кілтін ашып теңізге лақтырып, оның орнына қылыш алып, түріктерді турауға косты. Сол жолы козактар көп олжаға батып, еліне кайтты, бандурашылар Мосий Шилоны узақ уакыт жыр қылысты. Оны кошевой етіп сайлайтында еді, бірақ, оныд оғаш мінезі көп болатын. Кейде ол даньшпан ойлап таппастай қылықтар жасайтын, ал, кейде әулекінід ісін істеп кететін. Барын арақка салып ол кун-жүн қылды, Сечьтегілердің бәріне борыштанды, оның үстіне, көше кезген карақшыдай, урлығы шығып калды; түнде баска куреньнің бірінен аттурманды урлап алып шинкараға боршына салды. Мундай масқара іс жасағаны үшін

оны базарға шығарып, дінгекке байлап, өткән-кәткән шамасының келгенінше салып өтсін, деп жанына сойыл тастады; бірақ, оныд бұрынғы қадірін ұмытпағандықтан запорожецтердід бірде бірі қол көтеріп, оны шерткен жоқ. Мосий Шило сондай козак болатын.

«Сен иттерді жүндей түтетінде козактарда табылады!» деді ол мен-менсіп тұрған жауға төніп. Екеуі мейлінше салғыласты. Иық қабы мен сауыттары соққыға шыдамай майысып қалды. Лях душпан Шилоның үстіндегі темір көйлегін шауып түсіріп, кыльштыц ушымен тәнін жарақаттады, козактың көйлегі қып-қызыл жосадай болды; бірақ, мұның бәрі Шилоның ойынада кіріп-шыққан жоқ, сідірлі колымен шірене сілтеді (әлуетті колы мейлінше салмақты болатын), душпанды баска урып есінен тандырды. Мыс беркі екі бөлініп ушып кеткен лях сенделіп барып, жерге гүрс етіп кулады; есінен танған душпанды Шило шапқылап, турамады. Жаудың жөр-жебіріне жетпей-ақ кой, козак, кейін кайт. Козак кейід кайта қоймады, шабуылды үдете берді; сүйтіп жүргенде аддаусызда жаудың нөкерінің бірі Шилоның мойнына пышақты суғып алды. Шило жарқ беріп бұрылды, пышақ салған батырсымақты іліп-ақ тастайтын еді, бірақ ол атылған дәрінід мунарланған түтінін перде қып, көзден ғайып болды. Жан жақтан өзі тутанатын мылтықтар гүрс-гүрс атылды. Тәлтіректеген Шило жаранды аяғы казаға апарып зоратынын сезді. Жарасының аузын қолымен басқан қалпымен кулап, жолдастарына мойнын бұрып, былай деді: «пан-туысқандар-жолдастар, қош болындар! Православиялық орыс жері мәдгі жасасын, өмірі абройдад кол үзбесін!» Әлсіреген көз сонымен жумылды, кайратты денеден козактың жаны шығыпта кетті. Бул кезде колын ертіп Задорожнийде шықты, курень атаманы Вертихвист жаудың тобын, шөптей турап жүрді, Балабанда кыймыл жасауда болды.

Ал, пандар, жәй калай» — дөді Тарас курень атамандарымен тілдесіп, «дәрі сауыттарында дәрілерің бар

ма? Қозактың күші әлсіреген жок па? Козактар талатын емес пе?»

«Батько, дәрі сауытта әзірге дәрі бар, козактың күші әлі әлсіреген жок, козактар әлі талған жок!»

Козактар жауды жапыра қыймылдады, саптар араласып кетті. Аласа бойлы полковник жыйынға дабыл қағып, бүкіл далаға жайылып бытыраған жасағын жыйып алу үшін әсемдеген сегіз туды көтеруге буйырды. Ляхтар жан-жақтан туға қарай жүгірісті; олар жыйналып үлгірмей-ақ курень атаманы Кокубенко өзінің Незамайковтіктерімен бірге жауды шоғырланған тобына тиіп, жуан карын полковникке тап берді. Полковник тезе алмай, атын бұрып алып, қаша жөнелді; Кокубенко полкына қосылуға мұрша бермей оны айдалада көпке дейін куды. Мұны көре сала, бүйірдегі куреньнен Степан Гуска полковниктің алдына кесе, қолына арқанын ұстап, атың жалына жабысып шаба кеп жөнелді, жетіп барып, мөлшерлеп сілтеп мойнына арқанды тастап кеп алды, полковник күп-күред болып кетті, екі қолымен жармасып, арқанды үзуге тырысты; бірақ, екпіндеп сілтеген қуатты қол оның қарнына найзаны бойлатып суғып жіберді. Топырақты жастанып полковник сол арада қалып отырды. Бірақ, Гуськогеде ақыры жақсы соққан жок! Козактар мойпын бұрғанша Гуськоның терт айбалтаның ушына ілініп кеткенін бір-ақ көрді. Байғустың тілі: «жау атаулы қурысын, орыс елі мәдгі-бағи қуанышқа батсын!» — деуге ғана келді. Сол жерде жан тәсілім етті.

Козактар бұрылып қараса, бір бүйірде козак Метелиця ляхтарға сыйды беріп, анаусын бір, мынауын бір жүндеп жүр екен, тағы бір жерде атаман Невылычкий ойранды салып жүр; арбалардың маңында Закрутыгуба урысты салып, жауды асғын-үстін етуде; аулақтағы арбаларды маңында Писаренконың үшіншісі бір топ жауды жапыра куды; анда, баска арбаларды жанында салғыласып, урысты арбаның үстінде жасасып жатыр.

«Калай, пайдар!» деді Тарас, бәрінің алдарынан өтіп: «Дәрі сауыптарыда әлі дәрі бар ма? Қозактың күші әлі нық па? Козактар әлі талған жоқ па?»

«Батько, дәрі сауытында әлі дәрі бар; козактың күші әлі дық; козактар әлі талатын емес!»

Бір жерде Бовдюг арбадан сылқ етіп құлады; жаудың оны оның жүрегіне тура қадалған деген; әйткенмен карт бар күшін жыйып мынаны айтты: «бул дүниеден айрылысу маған арман емес! Құдай тек жұрттың бәріне осындай ажал берсін! Орыс жері заманның ақырына дейін абройлы, зейнетті болсын!» Сонымен Бовдюгтың жаны аспанға карыштады, аспанға барып ол өзінен бұрың өткендерге орыс елінің қалай урысатынын, әсіресе хасиетті дін үшін жасқанбастан басын өлімге байлайтынын айтпақ.

Курень атаманы Балабанда осының артынан ұзамай-ақ жерге сылқ етті; оған айбалтадан, оқтан, палаштан үш өлім жарасы жабысты; ол әйгілі қайтпас қайратты козактың бірі болатын, өз атамандығындағылармен бірге тедізді жорығында болған, жорық атаулының бәрінен басымы Анатолийдың жағалауына жасаған жорық еді. Ол жолы олар көптеген цехиндер, түріктің қығмбат жияздарын, булдарын, түрлі асыл киімдерін әкелген. Бірақ пәле көлденеңнен душар болды. Байғұстар түріктің зәңбірегіннің топтарына кез болды. Кемеде тұрып жау зедбіректі басқая болатын; қайықтардың жартысы толқынмен үйіріліп, талайды су түбіне жіберген болатын; бірақ екіжағына байлаған қамыс қайықтың батуына жол бермеді, Балабан еспе атаулының бәрімен есіп, қайықпен жөнелді де, күнге қарсы тура қалды, сондықтан да оны Түрік кемесіндегілер көре алмады. Түні бойы олар жыртылған жерлерін жамап, суды ожаумен, бөріктермен тасыды; шалбарларын қурастырып парус жасады, желмен ойнап, толқынды кешіп, түріктердің жылдам, дегем кемесінен қашып қутылып кетті. Сечьке аман-сау қайтуды қанағат тұтпай, Киев монастырінің архимандриты

Межигорский алтындап тиккен шекпен және Запорожье-
д?ғы Покроваға сай күмістен сый әкелді. Сондықтан
бандурашылар козактарды сәтті болғад сапарын көпке
дейін мадақтады. Қазір сол Балабан суық өлімнің төн-
генін сезіп, басын жерге салып жіберді де даусын зорға
шығарып былай деді: «пандар-туысқандар, өзімнің ша-
малауымша, өлімім қадірлі болатын сыяқты, жаудың
жетеуін қылышпен шаптым, тоғызын айбалтамен тура-
дым, атпенде талайын таптадым, ал, нешеуін окпен іл-
генімді өзімде білмеймін. Орыс жері мәңгі-бақи гүлдене
берсін!» Содан кейін оның жаныда аспанға ушып жүре
берді.

Козактар, козактар! Әскерлеріңнің игі жақсыларынан
айрылып қалмаддар! Жау Кокубенкогеде жан жағынан
төнуде, Незамайков күренінен жеті адам ғана қалған,
оларды өзі де талған күштерін сарка душпанға төтеп
беріп жүр; Кокубенконың көйлегінде шыпшып шыққан
қан малшынта бастады. Оныд басына қыйын қыстау іс
түскенін көріп, корғап калуга Тарастың өзі умтылды,
ылаж не, козактар кеш келіп калды, олар қоршаған
жауды қуып үлгіргенше, Кокубенконың қолтығына ай-
балта суғылып-ак қалған екен. Қолтықтаған козактар-
дың қолына Кокубенко ақырын ғана қылжыя кетті, тод-
кынданған жас қан, салдыр-салақ қызметкер погребтен
әкеле жатып, шыныны сындырып төккен қызыл шарап-
тай, саулап жөнелді; адқау шіркін есікке кіре бергенде
тайып кетіп, ақырғы ыдысты тағы қыйратты; шарап
атаулы бәріде жерге төгіліп жатыр; көре салып жүгіріп
келген шараптың иесі басын устап ойбайды салып жа-
тыр, үйткені ол бул шарапты узак жылдар ауыз тимей,
өмірінің көрнекті кезеңін күтіп сақтаған; алла жазып
картайған кезде бозбалашылық шақтағы жолдасымен
ұшыраза калса бел шешіп кеңесіп, ертедегі ең жайлау
сауық-сайранды еске түсіріп отырып ішерміз, деп са-
рыққан болатын. Кокубенко төңірегіне кез жіберіп бір
карады да, күрсініп былай деді: «жолдастарым, сендер-

дің ортаңда жүргенде ажал берген тәңіріге рыйзамың! Бізден кейінгі урпақ бізденде жақсы емір сүрсін, Ғайса сүйген орыс жері мәңгі-бақи зейдеттене берсін!» Жас жан кеудеден шырқырап ушып кете барды. Періштелер ол жанды қолына салып әлпештеп, ғаршіге алып кетті, ғаршіде оныд мекеді жайлы. «Отыр, Кокубенко, менің ұяма!» дейді ғой оған Ғайса: «сед жолдастарыда орасыздық істеген жоқсың; арамдық іс істемеді; таршылық кезедде адамды отқа итерген жоқсың, менің шіркеуімді қорғап, сақтадың». Кокубенконьщ өлімі бәрінде кайғыртты. Козактардыд катары сиреп-ак қалған еді; талай-талай қайтпас ерлердің орындары үңірейіп-ак қалған; әйткенмен козактар қасарып, жауға төтеп беріп турды.

«Қалай, пандар!» — деп Тарас қалған куреньдерге: «дәрі сауыттарыдда әлі де дәрі ма? Қылыштарың муқалған жоқ па? козактыд күші әлсіреген жоқ па? Козактар талған жоқ па?»

«Батько, дәрі әлі жетеді; қылыш әлі шабуға лқарайды; козактыд күші әлі әлсіреген жоқ; козактар әлі талған жоқ!»

Сонымен козактар сапы шығынсыз сай турғандай-ак тағыда жапыра қыймылдады; курень ' атамандарының үшеуінің ғана көзі тірі; адам қаны езен болып акты, козактардыд және душпанныщ өлігі тау болып үйілді. Тарас аспанға караса шідкілдектер тізбектеліп ушып бара жатыр екен. Біреудің қолына түсіп, олжа болуы сөзсіз! Аулақтау жерде біреу Метелицяні айбалтамен іліп лақтырды; Писаренконьд ' екіншісінің басы шырқобелек айналып топ етш жерге түсіп, көзі мөлдіреп жатты; төртке туралып шабылған Охрим Гуско бүктетіліп келіп жерге сылқ етті. «Ну!» дедіде Тарас қол орамалын желпіп, нұсқап қалды. Бул белгіні Остап түсіне қалды, тасадан жарқ етіп шыға келіп жаудың атты әскеріне жапыра тиісті.

Ляхтар Остаптың екпініне шыдамады, Остап оларды

куа берді, куа-куа казык, айбалтаның сынығын шанышқан жерлерге жетті. Жаудың аттары сүрініп кулап, басынан аса ляхтарда домалай бастады. Арбаның тасасында тұрған корсундықтар осы кезде өзі тутанатын мылтықты гүрсілдетіп атып-атып жіберісті. Ляхтар ұйқытұйқы болып сасып, козактар масаттанып көтеріліп қалды. «Міне, жеңіс біздікі!» деген запорожецтердің дауысы жан-жақтан естіле бастады, трубалар күйқылжытып күй тартып, жеңіс туыда көтеріліп қалды. Жеділген ляхтар кірерге тесік таппай, бута-бутаны паналады. «Жоқ, бұл әлі анық жедіс емес!» деді Тарас қаланың қорғанына қарап, оның айтқаны шынында да дұрыс еді.

Қаланың қақпасы ашылып, ішінен атты әскердің саулеті — гусар полктары сау етіп шыға келді. Бәрінід астында бір-бір күред арғымақ; ең алдында бәріненде батылырақ, бәріненде көрікті мырза зулатып шауып келеді; мыс бөркінен жалбырап шыққан кара шашы жалбаң-жалбаң етеді, қолына байланған асыл шарфы шыйратылып келеді, ол шарф таңдамалы сулудың инесінен шыққан. Мұныд Андрий екенін көргенде, Тарастың денесі муздай болып кетті. Соғыстың өртіне қызып алған Андрий, қолына байланған сыйды ақтау мақсатымен, андап шапқан иттің тобының ішіндегі ең көркемі, ең қуаттысындай, үздік шыға қулаштады. Тәжрибесі мол адшы айтқандай кеп жіберіп еді, ол ит қулашын керіп тастап, бүкіл денесін жамбастай қыйсайта, қарды аяғымен боратып, қашқан қояннан шабысын он есе үдететін. Андрийде соған ұқсады. Қарт Тарас тоқтай қалып Андрийды жүрген жерін жол қылып, жапыра жарып, одды-солды шауып, шанышып жүргеніне қарады. Тарас тезе алмай: «Қалай? Өз кісінді? Өз кісінді? Өз кісінді қырасын, перінід баласы?!» — деді айғайлап. Ал, Андрийды алдындағыларды өзіндік, немесе жат екенін абайлауға уақыты болған жоқ, оның көзіне түк көрінбеді. Оның көзіне елестеген тек буйра, толқындаған

Бұйра шаш, өзендегі аққудай мамықтанған ақ кеуде, ақша қардай мойыя, иық, отты жүрекпен естен танып сүйеге жаралған сулу дене.

«Әй, жігіттер! Оны маған орманға карай шығарып беріддер, тек оны маған шығарып беріддер!» — деп айғайды салды Тарас. Сол жерде Андрийді алдап, орманға карай апару үшін жүйрік мінген отыз козак шыға келді. Булар бастарындағы қаудыйған биік бөріктерін баса киіп, гусарлардың алдынан кескектеп, кесе көлденең шаба жөделді. Алдыдғы қатардағыларына бүйірден келіп тиісіп, атған қағып-қағып түсіріп, кейінгілерінен бөліп әкетті, сонымен алдыңғыларға да, соңғыларға да сыбағады жақсылап берді, ал, Голокопотынко қылыштыд жалпығымен Андрийді арқаға салып етті де баска козактармен бірге куйындатып шаба жөнелді. Сондағы Андрийдің лап койғанын көрсеңіздер! Жас қан тамырын бойлап қандай тулады! Қырлы өкше темірмен атын борбайлап-борбайлап жіберіп, алды-артына қарамастан, артында не болғаны жыйырма шакты кісі ғана ілесіп келе жатқанын аңдамастан кустай ушып, куйындатып тартты; ал, козактар аттарының бар шабысына салып, орманға карай узай берді. Қулазып шапқан Андрий атының бауыры барған сайыд жазылып, Голокопытенкоге жетіп-ақ қалған кезде, бір тегеуірінді қол атының сулығына келіп жармаса түсті. Андрий жалт караса, алдында тұрған Тарас! Бүкіл дене қалшылдап, ол купку болды; кейде мектеп оқушысы қазындағы жолдасының құлағын аңдаусызда қақты жұлып қалғанда анау линейкамен мадайға так еткізіп беріп жібереді, соның кегін алам деп астан-кестен куып жүргенде есіктен байкаусызда кірген мұғалімге соқтығып қалғанда, ызалы баланыд желіккен ашуы жым басылып, құйындаған екпіні баяулай қалатын. Дәл сондай болып Андрийді ашуы да тіпті козып көрмегендей-ақ жым-жырт басыла қалды. Оның көзі қарсы алдыда тұрған айбатынан адам тітірегендей әкесін ғана көрді.

«Ал, енді біз не істейміз?» — деді Тарас Андрийдың көзіне көзін қадап.

Бірақ Андрий жауап қайыра алмады, жерден кезін алмай мелшиіп тура берді.

«Қалай, улым, ляхтарың саған көмек көрсетті ме?»

Андрий жауап қатпады.

«Осылай сатыла сала ма екен? Дінді сата ма екен? Өзінің журтын сата ма екен? Токта, аттан түс!»

Баладай боп, бой сұнып Андрий аттан түсті де, Тарастың алдында тірі де емес, елі де емес қалшылып тұрды.

«Тур, тыпыр етпе! Мен сені туғыздым, мен сені өлтіремін» — деді Тарас, бір қадам кейін шегінді де иығынан мылтығын алды. Андрий, апақ бөздей, құп-қу; ерні қыбырлап, әлдекімнің атың аузына алыш тұрғандығы байқалды; бірақ, оның атағаны отанның, немесе анасының, немесе ағайындарының аты емес еді — оның атағаны поляктың сулу қызының аты еді.

Тарас атып салды.

Орақпен қыйған егіннің басындай, ажалдың жетекшісі сұр алмастың жүрегіне суғылғанын сезген жас қозыдай, Андрийдың басы сылқ етіп салбырап, бір ауыз сөз қатпастан шөпке құлай кетті.

Ұлын өлтірген жап бір-аз кідіріп, демсіз лсатқан өлім-тікке ұзақ карап тұрды. Андрий өліп жатқанда да тамаша еді, жаңа ғана толқыған қуатты, әйелдід тахыт-сабырын қалдырмастай келімді қайратты жүзінен нур сәулесі толықсып әліде арылған жоқ еді; каралы күні ілген макпалдай, қара қасының көлеңкесі қуқыл тартқан жүзіне түсіп тұрды. «Козактықта қандай олқылығы бар?» — деді Тарас, «бойыда аршын биік, қасыда қап-кара, жүзіде ақ сүйектің жүзіндей, қолыда соғысқанда қажырлы еді — амал не, елді! Өлгендеде оңбаған иттей азып өлді!»

«Батько, сенің мынау істегенің не? Сен өлтірдің бе мұны?» деді осы мезгілде жанына келген Остап.

Тарас басын изеді.

Остап вліп жатқан Андрийдің көзіне кадала қарады. Інісін оныд іші аяп кетіп, сол арада былай деді: «Батько, муның тәнін таза тәрбиелеп жерге тапсырайық, өлігін жау қорлайтын болмасын, немесе куска, аңға жем болмасын».

«Оны бізсіз-ак көмер!» деді Тарас: «оны жоктап жылаушы да, жубатушы да табылар!»

Екі минут шамасында ойланып турды Тарас: Андрийдід тәнін кызылға қумар қасқырға жем кып тастау керек пе, немесе оныд рыцарьлық өрлігид кәдірлеу керек пе, рыцарьлық ерлік біткен жанды дос-душпандығына карамаяк батыр адам кәдірлеуге міндетті ғой. Сол мезгілде шауып келе жатқан Голокопытенкоге Тарастыд көзі түсті. «Сумдық болды, атаман, ляхтар күшейіп кетті, оларға көмекке тыңнан күш келіп косылды!» Голокопытенко айтып сөзін аяқтамай жатқанда шауып Вовтузенко келді. «Сумдық болды, атаман, тың күш тағыда каптап келе жатыр!» Вовтузенко сөзін аяқтап болмай жатқанда, жаяу жүгіріп атынан айрылған Писаренко келді. «Батько, сен кайда жүрсід, сені козактар іздеп жатыр. Курень атамандары Невыличкий, Задорожний, Черевиченколер каза тапты; бірақ, козактар қайсарып тур, сенің көзінді көрмей козактардыц өлгісі келмейді, өлім сағаты таянған шақта олар сені бір керуе ынтық болып отыр».

«Аттан, Остап!» деді де Тарас козактарын көздері тірісінде көріп калуға асықты, атаманын өлер алдында олар да көріп қалсын, деп ойлады. Бірақ, бұлар тоғайдан шыкпай жатқанда-ак жау келіп орманды жан-жағынан қоршап алды, ағаш-ағаштың арасында айбалтамен кылыштарын жаркылдатқан жаудыд салт-аттылары көріне бастады. «Остап, Остап! Бой берме!» деп айғайлады Тарас, өзі кылышын қынабынан суырып алып, кез келген жауды оңды-солды жайпады. Ал, Остапка кенеттен алтауы жабылды; бірақ, олар сәтсіз сағатқа душар болды білем, біреуінің басы ушып кетті, біреуі

шегіне беріп тоңқалаң асты; үшіншісінің қабырғасына айбалта дүп келді; төртіншісі басқасынан басымырақ еді, басын оқтан аман алып қалды, оқ аттың кеудесіне кадалды, содан үріккен ат аспанға қарғып барып, жерге сылқ етіп кулап, үстіндегі кісісін жаныштап тастады.

«Жарайсын, улым! Жарайсың Остап!» деп айғайлады Тарас, «менде сенің ізідді басып жүрмін». Өзі қоршаған жауды жайпап жүрді. Шабысып та, урысып та жүр. Тарас, анасының да, мынасының да басына сыйды тартып жүр, өзі тағы алдындағы Остаптан көзін айырмайды, тағы сегізінің бірдей жалғыз Остапқа жабылып жатқанын көрді. «Остап, Остап! Бой берме!» деді Тарас, бірақ жау Остапты едсеріп барады; біреуі оныд мойнына аркадны да тастап жіберді, Остапты байлап та жатыр; Остапты тутқындап әкеткелі жатыр. «Ай, Остап-ай! Остап-ай!» деп айғайлады Тарас, жолындағыларды онды-солды шауып баласына жетуге тырысты. «Ай, Остап-ай, Остап!..» дей берген минутта үстінен бір ауыр тас басып қалғандай болды, жер-көк айналып, көзіне дүние төңкеріліп жатқандай болып көрінді. Оныд кезіне жарқ-журқ етіп адамның бастары, айбалталар, түтін, оттың сәулесі, көзге жайқалған жапырағы елестеп ағаштың бутағы сапырылысып араласып жатқандай болып көрінді. Түбінен қыйылған емендей, Тарас жерге гүрс етіп кулады. Бұлдырланған туман оныд кезін торлап кеткендей болды.

X

«Мен көп ұйықтадым ба?» деді Тарас мас болып қатты ұйықтаған ұйқыдан оянғандай болып, төңірегіндегі зағтарды бірінен бірін айыруға тырысты. Мүше-мүшесінде жан жоқ сыяқты. Бұрын таныс емес үйдің стедалары мен бұрыштары ғана көзіне қараңдап кана керінді. Ақырында Тарас қарсы алдында отырған Товкачты көрді, ол Тарастың әрбір дем алғанын алдып отырған секілді.

«Солай», деп ойлады Товкач ішімен: «сен мәдгі ұйқыға батып кете жаздадың», бірақ, үн шығарып ештеме демеді, саусағымен нұсқап кіжініп, үндеме дегендей етіп белгі берді.

«Сонымен айтсаңдаршы, мен қайда жатырмын?» деп сурады Тарас тағыда бар ақылын жыйнап, бұрынғы өткендерді ойына түсірмекші болды.

«Үнінді шығарма!» деп ақырып қалды Тарасқа жанында отырған жолдасы түсін суытып: «сенің тағыда не білгің келіп отыр? Тұлабойың тілім-тілім екенін әзіз көрмей отырмысың? Сені алып қашып келе жатқанымызға екі жума болды, сен күйіп, жанып, сандырақтап, аузыңа келгенді оттайсың. Тыныш ұйықтағаның міне осы бірінші рет. Егер өзінді өзің сорлатқың келмесе, үнінді шығарма».

Сондада Тарас бар күшін жегіп, ойын қорытып, өткен* ді ойына түсіруге тырыса берді. «Ляхтар мені қоршап алып, тутқындап кете жаздаған жоқ па еді? Топтан қутылып шығуыма ешбір мүмкіндік болмады ғой?»

«Үндеме деп отырмыз ғой саған, перінің баласы!» деп Товкач уатуға көнбей, жылай берген балаға ыза болған күтуші әйелдей ақырды. «Қалай қутылғаныңды білуден саған қанша пайда бар? Қутылғаныңда саған қанағат. Сені жауға жібермейтін адамдар табылды — саған сол жеткілікті! Біз әлі өзіңмен бірге талай түндер ілесіп шабармыз. Қалай, сен карапайым козактың арасында кете бардым деп отырмысың? Олай емес, — седід басыңды екі мың қызыл акшаға бағалапты».

«Ал Остапшы?/» деп Тарастың даусы қатты шығып кетті, турмақшы болып ұмтылды, Остапты ұстап алып, байлап жатқанын өз көзімен көргені есіне түсті, Остаптың қазір жау қолында екенін Тарас аңғарып білді. Осы Тарастың қартайған басын қайғыға батырды. Жарасын байлаған шүберек атаулыны тас-талқан қылып, жулып алып аулаққа лақтырды; дауыстап бірдеме айтуға оқта-

НЫП келіп, оны-муны сөйлеп кетті: еті кызып, тағыда сандырақтай бастады, байламы, толғамы жок бейгүна сөздерді сөйлей берді. Бұл мезгілде қарсы алдында тур-Ған жан досы Тарасқа урсып, қайдағы ауыр сөзді айтып, жекуде. Ақырында ол Тарастың кол, аяғын қаусыра кушақтай алып, балаша жөргектеді; жарасының таңуларын түзеді, сыртынан өгіздің терісімед орады, теңгешымқады, сонсоң ердід жанына байлап алып, тағыда аттанып сапарына жүре берді.

«Әйтеуір сенің өлігіңді болсада жеткіземін! Ляхтар сенід жарамея айғызданған тәнінді келемеждеп, бөлшек-қылып, суға лақтырғысы келеді ғой, мен оны істетпен. Егер сенід көзіңді мандайыңнан ойып жесе, өзіміздің дала бүркіті жесін, ляхтардың жерінен келген бүркіттерге жем болма. Өлігіңді болсада Украинаға жеткізейін!»

Жан досының сөзі осы болды; күні-түні тынбастап шауып отырып, ессіз-түссіз Тарасты Запорожье Сечіне алыш келді. Сечке келген сод ол Тарасты шөппен және быллаумен жалықпастан емдеді, еврейдің бір емші әйелін тауып алып еді, ол бір айдай дәрі-дәрмек беріп, ақыры Тарас тәуір бола бастады. Дәрі көмек берді ме, немесе өзінің алуан күшінің арқасында ма, әйтеуір Тарас ай жарымда аяғын басуға жарады; жаралары жазылды, карт козактың ертедегі жараларының ізіндей болып білеуленіп қылыштың ізі ғана қалды. Әйткенмен Тарас бұрынғыдай емес жабырқаңқы тартып, хасіреттеніп кетті. Мадайына түскен әжімнід үш ізі тереддей берді, енді кайтып тараған жок. Төңірегін аңдап қараса, Сечьтегінің бәрі жадарған, бұрынғы жолдастарының бәріде өліп біткен. Әділет іс үшін, дия үшін, жолдастық үшін жанын пида ететіндердің бірде бірі қалмапты. Тіпті, ана кошевоймен бірге татарларды кууға кеткендердідде бәрі алдакашан жоғалған; бәріде ел үшін басын жумсап, дүние кешкен; біреулері қанды майданда аброймен дүние салған, біреулері Қырымның жусанды татырында шөлден,

122

жерлік сындырым нан таба алмай өлген; біреулер корлықка төзе алмай тұтқында өлген; бұрынғы кошевойды өзінде алдақашан бұл дүниеден көшкен болатын, ескі жолдастан ырымға жоқ, козактардыд бір кездегі лепірген күші солғын тартып, сүрлеуленіп, үстіне шөп шығып кеткен сыяқты. Үлкен жыйын, зор сайранмен ас ішу болыпты-мыс, дегенді ғана есгиді, онда бүкіл ыдыс атаулы қыйратылыпты, ешқайда бір тамшы арақ, шарап калмапты, қонақ пен кетушілер арағы бар ыдыс біткенді талап кетіпті, мед-зен болған үй қожасы едсесі түсіп мундай жыйынның болғанынан болмағаны игі еді, деген көрінеді. Жолдастары Тарастың көңілін аулап, уайымын серпілтпекші болып еді, бірақ, ештеме өнбеді; алпақ күміс сакалы кеудесін жапқан бандурашыларда кос-косымен, үшеу-үшеуден топтанып өтіп, Тарастыд ерлік қыймылдарыд мадақтап жыр кылып еді, о да аккула болды — түсі жылымай Тарас соның бәріне калай болса солай қарады, түнеріп тунған жүзінен өшпес қайғының таңбасы кетбеді, басын төмен салып күбірлеп: «Улым менід, Остапым менің!» дей беретін болды.

Запорожецтер тедезге сапарға шығуға дайындалды. Екі жүз кайықты Днепрдід суына әкеліп түсірді, Кіші Азия бұларды шашын алдырған тақырбас қалпында да, кекілі салбыраған шашты калпындада талай рет көрген, бәрін от пен күштің ойранына салғандарында білетін; өзін мекен еткен мусылман дініндегілердід сәлделері, канға боялған даладағы гүлдердей, шашылып жатқанында, жарды мадайлап, суда қалкып жүргенінде Кіші Азия сансыз рет көрген. Запорожецтердід карамаймен баттасқан шалбарларында, кара камшыны қапсыра устаған бұлшық еті, балғадай колдарды да Кіші Азияның көруі аз емес. Запорожецтер жүзім атаулыны мүжіп жеп, қыйратып кеткен болатын; мешіттердід ішін нәжіске толтырып кеткен күндері де болған, фарсыныд асыл шалыларын шылғау қылып, салтактанған шекпендерінік белін буынатын қылықтары да аз еместі. Запорожецтердід қысқа

қорқорларым ол жердегілер қапке дейін даладан тауым алып жүретін. Олар қайту сапарындағы жүзуде жайдары келетін. Түріктердің он зедбірек орнатқан кемесі буларды қуып, зедбірек атаулысынан жеделі мен гүрсілдетіп атып, булардыд тостағаядай қайықтарын қусша бытыратып қуып жіберген болатын. Қайықтардыд үштен бірі теңіздің тұңғыйығына батып, қалғандары тағыда қатар түзеп, аман сау ақшаны тығындап салған он өкі бочканы алып Днепрдің сағасына келіп жеткед. Бірақ мұның бәрінеде Тарас селт етпеді. Аңға шыққан адамдай, ол кулатүзді, тоғайды кезіп кететін мінез шығарды; бірақ. жасаулы мылтығы атылмастан қайтып жүрді; елден аулақ мылтығын мойнына асынып уайымға шомып, теңіздің жағасында отыратын еді. Басын темен салып, узак уақыт отырып: «Улым менің, Остапым менің!» дей беретін. Кара теңіз қарсы алдында шалқып, күміс суы жарқырап жататын; аулақтағы камыста шағаланың даусы естіліп турады; оның бірде біріне елікпей Тарастың ақ мурты, күмістей жарқырап, бір жастың соңынан бір жас үздіксіз көзінен аға беретін.

I

Ақыры Тарас төзіп отыра алмады, «не болса, ол болсын барып барлап қайтамын, қалай екен ол, тірі ме екен? Қабырда ма екен? Немесе тіпті қабырдада жоқ па екен? Барлап қайтам, неге ушырасам, оған ұшырайын!» Бір жума өткенсоң Тарас қаруыд асынып, астында аты, қолында айбалта, асынғаны қылыш, жорық қутысы канжығада, саламат салғая қумыра, дәрілі патрон, аттың тұсауы, баска азық-түліктерін жетерлік тедеп алып Уман қаласына жетіп келді. Тозад басып, ыс шалған бір үйге ол турадан тура жетіп келді, бул үйдің әлденемен сатпақталған кішкене терезелері әред-мәред көрінеді, муржасын ломан шүберекпен тығындап қойыпты, садлау-садлау төбесінде қаптаған шымшық, Есігінд алдында көң-қоқыр үйіліп жатыр. Мойнында кір басқан маржаны бар, басында тебетейі бар жидтід әйелі терезеден басын шығарып қарал тур.

«Байың үйде ме? деді Бульба аттан түсіп, есіктің нақ түбіндегі шығыршыққа атын байлап жатып.

«Үйде» деді жидтің әйелі, қолында шуңқыр ыдысқа салған атқа беруге арналған бидайы, рыцарьға беруге дайындаған кружкаға куйған арағы далаға шыға келді.

«Сенің жидің қайда өзі?»

«Ол басқа үйде, кудайға кулшылық кылып жатыр» деді жидтің әйелі тәжім етіп, Бульба аузына арақты апара бергенде — деніңе саулық берсін деген сөздіде айтып калды.

«Сен осында кал, менің атымды суар, жем бер, оны мен өзім оңаша барып сөйлесейін. Онда менің жұмысым бар».

Бул жид белгілі Янкель еді. Ол мунда арендатор және корчмар¹⁾); маңайдағы пандар мен шляхтичтерді біртіндеп уысына алып, бар ақшаларын сорған, бул жерде жид мекендеп отырғанын талайға-ақ білгізген. Төңіректе үш миль жерде бір де үй қалпында, калған жоқты, бәріде қулап, қаусаған, бәріде ішімдікпен шабылып, кедейленіп, киімдері боршаланған; жаламыр өрт алғандай, немесе чума апаты өткендей бүкіл елке ту л қалған. Егер Янкель ол жерде тағы бір он жыл турса, бүкіл воеводс гвоны²⁾ сап қыларма еді, қайтер еді.

Тарас үйге кірді. Жид үстіне кір басқан кебінің жамылып кулшылық істеп жатыр екен; бір мезгілде ездінінің салты бойынша түкіріп тастайын деп артына бұрылғанда, таяу тұрған Тараска көзі түсті. Алдымен жидтің есіне түсе калған Тарастың басын алған адамға арналған екі мың сом кызыл ақша болды; бірақ, ол өзінің олжакумарлығына беті қызып, жидтың жанын курттай қоршаған алтын десе адсап туратын аранын ашқан пікірді тумылдырықтауға тырысты.

«Янкель, тыдда менің сөзімді!» деді Тарас жидке, жид

1) Корчмар — жол үстіндегі ас үйі, тамақ сатып кәсіп істейді.

2) Воеводство — облыс.

Тарасқа тағзым етіп, сырттағылар екеуін көрмесін, деп есікті жапты. «Мен сені өлімнен арашалап алып қалдым—сені запорожецтер иттей қылып бөліп-бөліп алып кететін еді, ендігі кезек сенікі — істе маған қызметің мен қайырымыңды!»

Жидтың беті аздап тыржыйды.

«Кандай қайырым тілейсіз? Егер қолдан келетін нәрсе болса, істемейтін несі бар».

«Ештемені сөз қылмай-ақ қой. Мені Варшаваға алып жүр».

«Варшаваға ма? Варшаваға не үшін?» деді Янкель. Танырқағандықтан оның қасы мен иығы жоғары көтеріліп кетті.

«Маған түкте айтпа. Мені Варшаваға алып жүр. Не кез болса, ол кез болсын, мен оны тым болмаса бір рет көріп, бір ауыз сез қатқым келеді».

«Кімге сөз қатпақшысыз?»

«Остапқа, өзімнің улыма».

«Мәністің анадай... болғанын пан әлі естіген жоқ па еді?»

Білемін, бәрінде білемін, менің басым үшін екі мың қызыл ақша атапты. Ол ахмақтарда менің басымның құнды екенін біледі ғой! Мен саған бес мың беремін. Екі мыңды міне сен қазір ал. (Бульба былғары қалтасынан екі мың қызыл ақшаны суырып тастады), ал, қалғанын қайтып келген күні беремін».

Жид жанталасып орамалын алып қызыл ақшаны бүркей қойды.

«Ай, кандай жақсы монет! Ай, кандай тамаша монет!» деді Жид бір қызыл ақшаны алақанына үйіріп, тісіне салып керіп: «менің ойымша, панның мұндай қадірлі червонцыларын алған адам бір сағатта дүниеде 'өмір сүріп тура алмай, салып өзенге барып, мұндай тамаша червонцылар үшін суға кетіп, жанын құрбан етсе болмас па'»

«Мен саған жалынбай-ақ қояр едім. Мүмкін, Варшаваның жолын мен өзімде тауып барар едім, бірақ, қарғыс

артқан ляхтар мені бірдеме етіп, ұстап алу қаупі бар. Үйткені менің өтірік айтуға ебім жоқ. Ал, сендер жидтер соған деп жаралғансыңдар ғой. Сендер сайтанды да алдай аласыңдар. Сендер не істеуді болсада білесіңдер. Міне, менің саған келген мәнім осы! Варшавада мен өзім жеке кара басым жүріп ештемені ұқсата алмас едім. Қазір атыдды жек, мені алып жүр!»

«А, пан биені жөндеп, жегіп алып, шу, кара-көк, деп жүре беруге болады, деп ойлайды-ау! Пан сірә, панды жасырып, тасаламай-ақ алып жүре беруге болады деп уғынатын болар?»

«Олай болса, тасала, жасыр, жасыр өзің білгеніңше, бос бочкеге саламысың, қайтесің?»

«Ойпырай, ойпырай! Пан өзін бочкеге жасыруға болады, деп ойлайды-ау? Керіп журт бочкеде арақ бар деп білетінін пан ойламайды-ау?»

«Мейлі, арақ бар деп ойлай берсін».

«Қалай? Арақ бар деп ойлай берсін, дейсіз бе?» — деді жыл екі қолымен төбесін ұстап, сонсод қолың төбесіне көтерді.

«Ал, сен неменеге мунша абыржыдың?»

«Құдайым арақты әркім татып көрсін, деп жаратқанын пан ойламайды-ау? Бар тәттілік, бар дәмділік сонда, ляхтар бес шақырым жерден-ақ бочкені көрсе жүгіреді, бір жерін тесіп алады да, ештеме ақпағанын көрген сод, жид бос бочкені тасымайды, мунда бірдеме бар, деп ойлайды. Жидті ұстап алады, жидті байлайды, жидтың бар ақшасын сыпырып алады, жидты түрмеге отырғызады. Оныд себебі; кайда пәле болса, жаласы жидке қалатын әдеті; жидты көрінгеннің бәрі ит деп санайды; үйткені ол жид болғансоң, адам болуға қыйсыны жоқ!»

«Олай болса, мені балық артқан арбаға сал».

«Болмайды, пан, кудайақы, олай істеуге болмайды. Бүкіл Польшаның халқы, қаңғырған иттей, аш, балықты да урлап кетеді, арасында панның жатқанын да біліп қояды».

«Періге мінгізіп апарсаңда мейлің, әйтеуір алып баршы!»

«Тыдда, пан, тында сөзімді!» деді жид жеңінің қайырылған аузын жазып, саусағын тарбайтып Тарасқа жуықтап келіп: «біз былай істейік, осы кезде қай жерде болсада қорған соғу, бекініс үйі замокты салу бар, намістерден баспалдақтап Польшаға француз инженерлері келді, сондықтан лол-жолды бойлап кірпіш, тас тасушылар бар. Пан арбаның күймесінің түбіне жатсын, мен үстінен кірпіш артайын. Пан денелі, келбетіне Караганда берік адам сыяқты; сондықтан аздап ауырлау болсада оған оқасы жоқ; ал, мен арбаның астынан панға тамақ беріп отыратын тесік жасайын».

«Қалай істесең — олай істе, әйтеуір алып барсаң болады».

Сонымен бір сағаттан кейін кірпіш артқан арба Уман қаласынан сапарға шықты, арбаға екі ыңыршақ арық ат жегілген еді. Екі аттың біріне Янкель мінгенді, жолға орнатқан дінгектей ұп-ұзын болып ол аттың үстінде келе жатып қопаң еткенде бөркінен жалбырап шыққан самай шашы желбед қағатын.

XI

Мунда баяндалып отырған оқыйғалар болған заманда сәудегерге, бүйідей тиетін шекарадағы таможня чиновник гері, объезчиктері болмайтын, сондықтан кімде кім тілеген нәрсесін алып жүре беретін. Егер біреу-міреу тіктсе, тексерсе, тек езінің ықласы түскендіктен істейтін, мундай мінездер арбада көз тартар қызғылықты нәрсе болғанда, немесе тінтушінің білегі жуан, жудырығынык болса істелетін. Янкель кірпішіне кумарлаяған ешкім кездеспегенсод, аман-сау қаланың бас қақпасына келіп кірді. Тар қапастағы Тарас естілген шумен атшылардың айғайынан басқа ештеме біле алмады. Янкель тозаң жүнін томырыла басқан келте куйрык желгір

атымен бұрылып, бірнеше рет орағытып жүрді де, Кірлі дейтін бір тар көшеге еніп жүре берді, ол көше Жидтер көшесі деп те аталатын, үйткені онда шынында да бүкіл Варшавада жидтер көп тұратын. Бул көшенің кейпі қабырғасы қаусап қалған үйдің артындағы қораның сыйпаты сыяқты еді. Бул жерге атымен күн сәулесі түспейтін тәрізді. Терезесінен сарайып сырғауылдары шығып тұрған кара кожалақ үйлер бул көшенің қутын одан жаман қашырып тұр. Кей жерде қадақ-қудак кірпіштен салған үйлердің қабырғасы да көрінеді, бірақ оныд көбіде кара кожалақ болып біткен. Кей жерде дуалдыд жоғарғы жағындағы майланған аз ғана жер аппак болып күнмен шағылысып, тіпті адамды тура қаратпайды. Бул арадан үш қайнаса біріне бірінід сорпасы қосылмайтын нәрселерді ушыратасыз; труба, шүберектің Жыртығы, дәннің қауыздары, қыйраған сод далаға лактырып жіберген аузы ашық бочкелер — бәрінде осында кездестіресіз. Кімде іске аспай қалғанының бәрін көшеге лактырып, өткен-кеткеннің бәрінід осы көн-коқырды көріп жүрегі айнысын дегендей істейтін. Көшені кесе көлденең бір үй мен бір үйдің арасына тартып қойған сырғауылдарға етіп бара жатқан кісі қолын созса, жетерлік болатын; ол сырғауылдарға жидтың әйелдері байпақтарын, қысқа дамбалдарын, үйректерінід ысталған етін іліп қоятын. Кейде, ажары әжептәуір еврейдід әйелдері мойнына салған маржаны салтақ-салтақ кір болып терезеден қарап тұратын. Кір-кір, үстіндегі киімдері л<улка-жулка, шаштары буйра-буйра болып еврейдің балалары айғайлап батпакта жататын. Бет-аузын бөртпе қаптап кеткендіктен шыпшықтың жумырткасына ұксаған жирен бетті еврей терезеден басын қылқыйтып қарай қалды да өзінің бажылдаған тілімен Янкельмен сөйлесе бастады. сонсоң Янкель тура барып біреудің шарбағына енді. Көшемең келе жатқан бір жид тоқтап, Янкельмен сөйлесе кетті. Бульба кірпіштің астынан тырмысып шыққан уақытта, үш жид күпілдесіп қызу-қызу сөйлесіп тұр екен.

Янкель Тарасқа бұрылып тіл катыш, бәрінің де қыйсыны келетінін, Остаптың қаладағы зынданда отырғанын, күзетшілерді көндіру қыйын болсада, қалайда ебін тауып жолықтыратындығын айтты.

Бульба үш жидпен бірге үйге кірді.

Жидтер өзара тағыда өздерінің адам түсідбейтін тілдерінде сөйлей бастады. Тарас әрқайсысына бір карап қойып отырды. Арба езін жаман соғып тастаған сыяқты. Тарастың дөңкиіп селсок тарткад беті седім жалынының күшті шарпуы тие бастағандай болды, мундай үміт, мундай сенім адамға барар жер, басар тау калмай тарылғанда оралатын әдеті болады. Тарастың қарт жүрегі жастың жүрегіндей лүпілдеп соға бастады.

«Жидтер, менің сөзіме кулак қойындар!» деді ол, оның даусы бір түрлі желпініп, көтеріле шықты. «Дүниеде сендердің қолыднан келмейтін нәрсе жоқ, теңіздің тұңғыйығында жатқан нәрсе болсада, алып шығасындар, урлағысы кеп көңілі соқса, жид езін өзі урлай ала алады, деген макалдарда бар. Маған Остапымды босатып беріңдер! Албастылардың тутқынынан қашуға оған жағдай жасаддар. Мен мыда кісіге он екі мың червонный акша бермекші болып уәде қылдым — он екі мыдды тағыда косамын. Барлық асыл затымды, казып тыккан алтынымды, үстімдегі үйімді, киген киімімді түк қоймай сатып сендерге берем, оныд үстиде емір бойы соғыста не олжа тапсам, тед жарымын сендерге беріп отырура шарт жасасам!»

«Ойбой, қадірлі пан-ай, оны істеу колдан келмейді! Колдан келмейді!» деді Янкель күрсініп.

«Жок, колдан келмейді!» — деді тағы бір жид.

Үш жид біріне бірі қарасты.

«Ал, байкап көрсе кайтеді», деді үшіншісі, баска екеуіне жалтақтап карап: «Кім біледі, құдай жөнін берер».

Жидтың үшеуіде немісшілеп сөйлесіп кетті. Бульба кулағын қанша тікседе, ештеме уға алмады. Оның кула-

Одна қайта-қайта «Мардохай» деген сөз естіле берді, басқа сөздерінің буынын таба алмады.

«Пан, менің сөзімді тыңдашы!» деді Янкел: «осығ уақытқа дейін дүниеде болып кормеген біреумен ақылдасу. Ой, ой! Ол адамның данышпандығы Соломонмен барбар, егер ол ештеме істей алмаса, онда жер жүзіндегі адамның бір де бірі түк істей алмайды. Өзід осында отыр., Міне кілт. Еш адамды кіргізбе!» Жидтер далаға шығып кетті.

Тарас есікті жаптыда, кішкене терезеден жидтердің ластанған көшесіне карады да отырды. Үш жид көшенің дәл ортасына барып тоқтап, кыза-қыза сөйлесіп жатты. Ұзамай оларға төртінші болып біреу қосылды да, оның артынша бесінші біреу келіп тағы қосылды. «Мардохай, Мардохай» деген сөз Тарастың қулағына тағыда естіліп турды. Жидтер көшенің бір жақ бетіне дамыл-дамыл карай берді. Ақыры сол көшенің басында аяғында жидтын, башмағы, үстіндегі шекпенінің етегі желбеңдеп біреу көрінді. «Ай! Мардохай! Мардохай!» деп жидтер жапа-тармағай айғайласты. Янкельден көрі аласалау, бет аузын басқан ажым Янкельдікінен көрі әлдеқайда көп, жоғарғы ерні көстиген, дағарадай үлкен бір арық жид әбігерленіп турған топқа жақын келді, турған жидтер жапырласып, жан таласып анаған сөздерін айта бастады, Мардохай қайта-қайта айтылып, терезеге келіп сап-сап етіп естіліп турды, сөз өзі туралы болып жатқанын Тарас сезді. Мардохай қолын сілтеп-сілтеп қояды, аналарды тыңдайды, сөздерін бөліп бірдеме айтады, дамыл-дамыл жан-жағына түкіріп тастайды, бір уақытта қалтасынан салдыраған бірдемені алуға қысқа шекпенінід етегін кәтергенде, шалбарының салым-салым екеді көрініп қалды. Ақырында жидтерді даурығып дауыстап кеткендігі сондай, күзетте турған жид сөздерінді доғарындар, деп белгі берді, муны көрген Тарас өзінің кара басына хауыптене бастады, бірақ, жидтердің көшеден басқа жерде сөйлесе алмайтыны, оларды тіліне пері болмаса, бас-

На ешкім түсінбейтіні өсіне түсіп, Тарастың көңілі орнықты.

Бір-екі минуттан кейін жидтер Тарас отырған бөлмеге келді. Мардохай Тарастың жанына келіп, иығынан устап әрлі-берлі жулқылап, былай деді: «Біз істеуге беталып, кудай қостаған іс, қалай болсын деп тілесед, солай болып орындалады».

Тарас мына Соломонға тесе қарады, мундай жанды ол әлі дүниеде кездестірген жоқ еді, сондықтан үміті бір аз демденді. Шынында, оның кейпі адамды бір аз үміттендірерлік, жоғарғы ерні тіпті адам шошырлық. Ол ерін-нід сонша қалындауына көлденеңнен бір себеп болғандығы шексіз. Соломонның иегінде не бары он бес шақты ғана қылтан бар, одағы иегінің тек сол жағында. Сотқарлықтың салдарынан бетіне талай сокқы тиген болу керек, бет-аузы айғыз-айғыз таңба, таңбаның санына Соломон өзі де жете алмай, туа біткен меңдей көріп, өзі елемей кеткен болу керек.

Мардохай жолдастарымен бірге шығып кетті, жанындағылар Мардохайды дадалығына таңырқануда. Бульба жеке қалды. Ол адамға кездеспеген, таңқаларлық бір Жағдайда отыр, өмір бойы Тарастың абыржып көргені осы. Жүрегі алып ушып, маза бермейді. Бұрынғыдай, иілмейтін, толқымайтын, қайратты, талмайтын, емен сыяқты калып ояда қазір жоқ еді, ол жер коркактанған, ол әлсіреп, нашарланған. Бірдеме сыбдыр етсе, немесе көшенің басында бір жид көрінсе, ол селк ете түсіп отырды. Осындай үрейлі калыпта ол күнімен отырды; ішкен де жоқ, жеген де жоқ, көше жақтағы үлкен терезеден көзін бір минут айырған жоқ. Ақыры күн батқан сод, тіпті кеш Мардохай мен Янкель керінді. Тарастың жүрегі мұздай болып кетті.

«Қалай? Жолдарың болды ма? деді Тарас, асау аттай тынышсызданып.

Жидтер найкалып айтуға кіріскенше, Мардохай шашының қалған талынанда айрылғанын Тарастың көзі шалып

калды, жұлынбай тұрғанда ел шашы таран, бапталмағанымен жалбырап киіз қалпағының астынан шығып тұратын. Мардохай бірдемені айта бастап еді, сөзі үйлеспей бірдід басын, бірдің аяғыя шатып, Тарас оның айтқанынан түк түсіе алмады. Янкельдід өзіде дамыл-дамыл аузын колымен басып, суық тиген адамдай болып отырды.

«Ой, кадірлі пан-ай!» деді Янкель. «Енді, тіпті де болмайды! Кудайақы болмайды! Бұлар сондай оңбаған халық; тіпті басына түкірседде сауап. Мына Мардохай айтсын; Мардохайдың бүгид істегедін дүниеде еш адам істей алмайды, амал не, істід одға шығуын кудай макул көрмеді. Үш мың әскер қоршап тұр, ертең тутқындардың бәрін өлтірмек».

Тарас жидтерге жалт қарады, бұл жолы онда сабырсыздық немесе ашулы мінез жоқ еді.

«Егер пан баласын көргісі келсе, ертең ерте, тіпті күя шықпай істеу керек. Күзетшілер келісті, бір левентар¹⁾ жольктырам, деп уәде берді. Тек оларға ахыретте түк жаксылық бермесін, мундай неткен жемқор халық! Тіпті біздеде ондайлар жоқ. Мен әрқайсына елу червонецтен бердім, ал, левентарына...»

«Жаксы. Мені соған алып бар!» деді Тарас тужыра сөйлеп, кайтпас кайрат оның денесіне қайта бітті. Неміс жерінен келген жат елдід графы болып, киімінді өзгертіп киін, деген Янкельдің ақылына Тарас көнді, алыстан ойлайтын жид, киімді күні бұрын сайлап-ақ қойып еді. Бул мезгілде түн болып калған. Үй иесі, белгілі бет-аузы бөртпелі жирен жид бір жекеге оралған жука кус төсекті суырып алып, Бульбаға арнап нарға төседі. Сондай бір төсеніштің үстіне Янкель еденге жатты. Жирен жид шыны аякпен бірдемені жута салып, шолақ шекпенін шешіп тастап, аяғында байпағы мен башмағы, балапан реуіштеніп әйелімен екеуі шкаф секілді бірдемеге карай жа-

1) Левентар — региментар, команданың начальнигі.

Тұра жвнелді. Жидтід екі баласы, үйдегі үйреншікті иткө уқсап, шкафтың түбіне еденге жата кетісті. Бірақ, Тарас ұйықтай алмады. Ол жылжымай бір жерде қадалың, столды саусағымен шертіп қойып отыра берді. Аузына коркорын қыстырып қойып мезгіл-мезгіл түтінді түйдек-түйдегімен шығарып жібергенде, ұйықтап жатқан жид түшкірініп, мурнын керпесімен қымтай түсіп жатты. Түннің іргесі сөгіліп, таң сәулесі біліне бергенде-ақ Тарас Янкельді аяғымен нуқып қалды.

«Тур, жид, әкел мағая графқа арнаған киіміңді!» Минутта киініп-ақ алды; муртын, қасын кап-кара қылып бояп алды, кішкене кара бөрікті шоқыйтып, қарақусына киді — казір ол ең жакын козактарының бірде бірі та-нымастай болды. Кескініне қарағанда, жасы отыз бестен асты дейтін емес. Екі бетінен кан тамады, бетіндегі тад-баларының өзі бір түрлі айбат беріп' тур. Алтындаған киім оған өте жарасты. <

Көшеде жан жоқ. Пайдакүнемдердід бірде бірі доли-на кобдиша устап әлі көшеге шыққан жоқ. Бульба мен Янкель пішіні қонған тырнаға уқсаған бір қурылыстың жанына келді. Ол қурылыс аласада болса, жалпақ, улан байтақ екен, тозад басып қарайған, бір жағынан, әуілдектід мойнындай болып мунарасы сорайып шығып тур, мунараның төбесінде алакандай ғана қалқа бар. Бул үйде түрлі қызметтер істелетін. Мунда казармада бар, түрмеде бар, тіпті қылмыс сотыда бар. Біздід жо-лаушылар қакпадан кіріп өді, бір үлкен зал (сыякты тө-бесі жабық орынға душар болды. Мыд қаралы адам бір жерде ұйықтап жатыр екен. Қарсы алдарында аласа ғана есік, есіктің түбіндегі екі часовой бірінің алақанына бірі екі саусағымен урып, бір ойын ойнап отыр. Келтен-дермен олардыд жұмысыда болғад жоқ, тек Янкель жуықтап барып: «бул біз, естисіндер ме, пандар, бул біз», дегенде ғана мойындарын бурды.

«Кіріңдер!» — деді біреуі бір колымен есікті ашып; екінші қолын ұрғызұ үшін жолдасына тосыго,

Тарас пен Янкель қараңғы, тар коридорға кіріп жүріп отырып, төбесінде кішкене-кішкене терезелері бар алғашқыдай бір үлкед залға кез болды. «Келе жатқад кім? деп айғайлады бірнеше дауыс, қаруланған қыруар адам Тарастың кезіне шалынды. «Ешкімді жіберуге бізге рұқсат етілмеген» десті.

«Бул бізбіз» — деді Янкель, «кұдайақы бізбіз, хахихат пандар!» Бірақ, оның сөзін ешкім тыңдамады. Сәті түсіп, дәл осы мезгілде жуан біреу кез келе кетті, шамасы бәрінің начальнигі болу керек, үйткені күллісінен басымырақ боктайды екен.

«Пан, бул бізбіз. Сіз бізді бұрыннан-ақ білесіз және пан графта сізге ағыс айтады».

«Өткізіп жіберіңдер, періден туған жүз пері! Бұлардан баска ешкімді жібермеддер. Ешқайсың қылыштарыңды шешпеддер, бір жад, иттей болып полда шубатылма-сын...»

Сұлу сөзбен берілген шұбырынды бұйрықтың аяғын біздің жолаушылар ести алған жоқ. «Бул бізбіз, бұл мен, өз адамдарыңбыз!» деп қояды Янкель жолыққан жанға.

«Енді не істеуге болады?» деп сурады Янкель күзешілердің бірінен, коридордың тұйықталып бітетін жеріне келген кезде.

«Істеуге болады ғой, бірақ, кім білсін, сендерді түрменід өзіне өткізіп жібере қояр ма екен. Қазір Ян жоқ, оның орнында баска біреу тұр» — деді часовой.

«Ойпырай, ойпырай!» деді жид акырын ғана: «бул унамсыз болды, пан!»

«Бастап жүр!» деді Тарас қасарып. Жид көне кетті. Төбесі күмбезденген зынданның аузында мурты өркеш-өркеш гайдук¹⁾ тұр екен, муртының жоғарғы өркеші

1) Гайдук — венгрлердің жалдамалы солдатты. XVIII ғасырдан бастап қала сотының қызметкерлері гайдук деп аталатын болған.

кейін жапырылып, екіншісі ілгері сұғынып, үшіншісі төмен салбырағандықтан ол мысықтың еркегіне тым ұқсас. Жид тәжім етіп үш бүктеліп, иіліп, қабырғасынан жылжығандай болып гайдука жетіп барды. «Сіз айқын ақсүйексіз! Айқын ақсүйек пан!»

«Жид, сен муны маған айтып тұрмысың?»

«Сізге, айқын ақсүйек пан!»

«Е... мен жабайы гайдукпын!» деді үш өркешті мұртты көзі күлімдеп.

«Ал, мен тұрған воеводаның нақ өзі шығар, деп ойлап едім. Ай, ай, ай...» — деді жид; бұл сөзді айтқанда жид басын бірнеше рет шайқап, саусағын тарбайтып жіберді, «Ай шіркін қияпаты қандай келбетті! Құдай ақы аумаған полковник, кәдімгі полковник! Егер тағы бір елідей қосса, нақ полковник болып шығар еді. Панды, шыбылдай, шырқап тұрған айғырға мінгізіп, полкты үйреуге қояр ма еді!»

Гайдук муртының төменгі өркешін бір сылап қойды; көзі жымындап, көңілдене түсті.

«Бұл әскери адамдар, неткен жандар!» деді жид: «ох вей мир¹⁾), бұлар қандай тамаша халық! Баулары, бляхалары²⁾ қандай. . шіркін-ай күн сәулесіндей болып жарқырайды, ал, қыз жазғандар әскео адамды көргенде... ай ай, ай!» Жид басын тағыта шайқады.

Гайдук желбуазданып жоғарғы муртын шыйратып тісінің арасынан аттыд кісінегеніне ұқсас дыбысты да шығарып жіберді.

«Паннан көмек сұраймын-» — деді жид: «мынау князь жат жерден келіп отыр, козактарды көргісі келеді. Ол козактарлы емірі көрген жоқ, қандай халық екенін де білмейді» Шет елдің графтары мен барондарының келуі Польшада үйреншікті байырғы нәрсе болып алған, олар көбінесе Европаның осы Азияға ұқсас түкпірін көруге

1) Вей мир — менің ойымша.

2) Бляха — белбеудің айыл басындағы алақан темір.

кумарланғандықтан көп келетін. Москва мемлекетін, Украинаны олар тіпті Азияны мекендеушілер, деп санайтын. Сондықтан гайдук иліп тәжім етті де, өз атынан бірнеше ауыз сөз сөйлеуді орынды, деп тапты.

«Мен білмеймін, айқын аксүйек, сіздід» деді ол: не үшін оларды көруге кумарланғаныңызды. Олар кәдімгі ит, адам емес. Олар діді де соядай, ешкім сондықтан қадірлемейді!».

«Сен, перінід баласы, өтірік айтып тұрсың!» деді Бульба: «сен өзің итсід! Біздід дінімізді ешкім қадірлемейді, деп айтуға сенің қалай батылың барады? Қадірлемесе сендердід осы еретикелік¹⁾ діядеріңді қадірлемейді!»

«Әге, ге!» деді гайдук, «сенің кім екеніңді мен енді білдім, сенің өзің осында отырғандардың бірісін ғой. Тура тур осылай, мен кісілерімді шақырайын».

Тарас өзінің сабыр, сақтық істей алмағандығын енді сезді; бірақ, қайсарлық пен намысқойлық істеген ағаттықты амалдап түзеуге жол бермеді. Сәті болғанда, Янкель араға киліге кетті.

«Айқын аксүйек пан! Графтың козак болуы мүмкін бе? Егер бұл козак болса, мұндай киімді қайдан таппақ, және мұндай граф келбетті бола ма?»

«Сөзіңнің маған керегі жоқ!» деді де гайдук кед аузын аңқытып ашып, айғай салуға ынғайланды.

«Корольдей мәртебелі ер! Үндемедің! Құдай үшін, үндемеңіз!» деді Янкель айғайлап: «Үндемеңіз! Ол үшін біз ерған өмірде бітіп көрмеген ақшанды, екі алтын черводец береміз».

«Әге, екі алтын червонец па! Екі червонец маған түк-ке тұрмайды. Сакалымның жартысын қырғаны үшін мен шаш алушыға екі червонец төлеймін. Жүз червонец берсең болады, жид!» Гайдук жоғарғы муртын тағы шый-

1) Еретикелік — дін жолынан азып, тайған,

батты. «Ал, егер жүз червонецті бермесе, мен қазір-ақ айғайды салам!»

«Сонша көптің неменеге керегі бар?» деді жид ұайымды дауыспен тері қабының аузын шешіп жатып. Дес бергенде жидте одан артық акша жоқ екен, гайдук жүзден асып ештеме санай алмады.

«Пан! Э пан! Тезірек кетейік! Мұндағы халықтың жақсы емес екенін көрдің ғой?» деді Янкель буданда көп сурамағанына өкінгендей гайдук акшаны қайта-қайта санай бергенін көріп.

«Мұның сенід, перінід баласы гайдук» — деді Бульба, «акшаны алдың, ал керсету тіпті ойыңда да жоқ? Жоқ, олай емес, сен көрсетуге міндеттісің. Акшаны аларын алғансоң, енді көрсетпеуге хақың жоқ».

• «Көзге көрінбей, аулақ кетіңдер! Әйтпесе мед осы минутта білдірем, сонсоң сендерді табан аузыңда... Бастарыңды аман алып кутылыңдар, менің айтарым сол, тезірек енді!»

• «Пан! Пан! Құдайақы тезірек кету керек! Пәледен осылар шықпасын. Бұлардың түсіне адам түкіріп тастауға жиренетін нәрселер еңсін», деп айғайлады Янкель сорлы.

Бульба басын темен салып, әрең-мәрең бұрылып кейін жүрді, червонецтерден текке айрылғанға іші күйіп Янкель Бульбаның кулағынын етін жеумен болды.

• «Қозғаудың керегі не еді? Мейлі итше үре берсін, боқтап! Боқтамай тура алмайтын жұрт буларды өзi! Ох вей мир. құдайым жұртқа байлықты қалай тегін айдап келеді! Тек бізді айдау үшін ғана жүз червонец алды-ау, ә! Ал, біздің жазғандар самай шашын жулсада төзеді, бет-аузың адам танығысыз етеді, сондада оларға ешкім жүз червонец бермейді. Ай құдайым-ай! Ай рахымың күшті құдайым-ай!»

Жолдың булайша болып одғарылмауы Бульбаға жаман батты. Ішін құртша үңгіген хасірет Тарастың көзінен білініп тұрды.

«Кетейік!» — деді ол кенеттен серпілгендей белым: «жүр алаңға барайық. Остапты бұлар қалай азаптар өкен, менің соны көргім келіп тұр».

«Ай, пан-ай, барудың де керегі бар? Біз барғанмен оған еш көмек керсете алмаймыз ғой».

«Барайық!» деді Бульба касарып, сонымен жид, бала күтуші әйелдей, ауыр күрсіндіде, сүмендеп жөнелді.

Остаптарды жазалап өлтіруге белгіленген аладды тауып алу онша қыйын емес еді, халық жан-жақтан сол аладға қарай ағылып жатқад. Ондай мейрімсіз қатал заманда кісіні жазалап өлтіру қарапайым халық түгіл аксүйектергеде қызық сыяқты көрінетін. Көптеген нағыз діншілмін деген адамдар, толып жатқан қос үрей қорқақ қыздар, әйелдер" жазалап өлтіргенді көріп қайтқан түні көздеріне қан-қан болған өлімтік елестеп, түсінен шошып оянып бақыра түрекелетін, оларды шошығандағы даусы мас болып айғайлаған гусардың даусынан кем болмайтын; солай бола тұрсада жазалап өлтірілген адамның көрінісіне қарай қалуды әйелдерді өзi міндетіндей көретін. «Ай, не деген азап!» деп айғайлайтын одан кейін жын соққандай қалшылдап, көздерін жұмып теріс қарап кететін, әйткенмен көпке дейін кетпей тұрып алатын. Кейбіреулері аузын аңырайтып, қолын тарбайтып, айқынырақ көру мақсатымен алдындағы кісілердің төбесіне шығып кете жаздайтын. Қалақ басты, тар маңдай ұсақ уландардың ішінен дүрдиген бетті ет сатушы мойнын созып барлық болып жатқан оқыйғаға бір атақты білгішсінген кейіппен қарайтын, мылтық мастерімен тужырымды-тужырымды сөзбен тілдесіп, оны кіндік ата депте атап қоятын, ондай туысқан бола қалатын себебі мейрам күндері екеуі арақты қатар отырып сіміретін. Біреулер қыза-қыза сөйлесіп, біреулер тіпті бәстесіп те қалатын; бірақ, келетіндерді көбі дүниеде қандай оқыйға болып, қандай керемет жасалып жатсада, абыржымастан селсоктанып танауын шұқылап тура беттер*шдер болатын, Алдыңғы қатарда, қала гвардиясының

тобын қурып тұрған мурттылардың нақ жанында жас шляхтич тұратын, немесе шляхтич сыяктанған, әскері киімді, үстіне не барын әсемдеп, үйіне түгін қалдырмастан кигендер болатын, ондайлардың үйінде салым-салым болған көйлегі мен ескі етігі ғана қалатын. Мойнындағы гүлмен басқан екі шынжыр бірінің үстінде бірі қатарланып тұратын. Оның жанында сүйіктісі Юзыся барда, үстіндегі жібек көйлегін біреу былғап кете ме, деп байғұс отқа түскендей шыжылдап тұратын. Ол сүйіктісіне бәрінде байыптап баяндаған, енді оған косарлық ешбір сөз қалған локта. «Міне мынау, Юзыся жаным», дейтін ол: «өзід көріп тұрған халықтың бәрі қылмыстыны қалай жазалап өлтіретінін көруге келгендер. Ал, анау өзің көріп тұрсың ғой, жаным, қолына балта және баска саймандар ұстап тұрған адам — жендет, жазалап өлтіретін сол. Додғалакка салып айналдырып және баска азаптарды көрсеткен уақытта қылмысты тірі болады; ал, басын шауып алғансод-ак, жаным, ол табан аузында өледі. Бастапқы кезде бақырып булкынады, ал, басын шауып алған сод, ол айғайлай да алмайды,, аста жей алмайды; сусын да іше алмайды, ұйткені, жаным, оның басы денесінде болмай қалады РОЙ». ЮЗЫСЯ ОНЫҢ СӨЗІНІҢ БӘРІН ҚАУЫПТЕНГЕН КЕЙІПТЕН ТАҢДАНЫП ТЫНДАП ТУР. ҮЙЛЕРДІД ТӨБЕСІ ДЕ АДАМҒА ТОЛЫП КЕТТІ. СЫРТТАҒЫ ДЫБЫС ЕСТІЛУ ҮШІН ІСТЕЛГЕН ТЕРЕЗЕЛЕРДЕН ДЕ МУРТЫ БАР ТАЛАЙ СЕЛЕКЕТ ТҮСТІЛЕР ҚАРАП ТУР, ОЛАРДЫД БАСЫНДА ӘЙЕЛДІҢ ТЕБЕТЕЙІ СЫЯҚТЫ БІРДЕМЕЛЕР БАР. БАЛКОНДАРДА, ҚУРУЛЫ ТІГУЛІ ШАТРЛАРДА АКСҮЙЕКТЕР ОТЫР. ПАННЫҢ ҚЫЗЫ КҮЛІМСІРЕП, КАНТТАЙ АППАК, ЖАРҚЫРАҒАН ҚОЛЫМЕН БАЛКОННЫҢ ЖАҚТАУЫНАН ҰСТАП ОТЫР. ТОЛЫҚ ДЕНЕЛІ АЙКЫН АКСҮЙЕК ПАНДАР ДА МАҢЫЗДАНЫП ҚАРАУЛА. ЖАРҚЫРАТЫП ТАМАША КИІМ КИГЕН ХОЛОПТАР ДА¹⁾ ЖЕНДЕРІН АРТТАРЫНА ҚАЙЫРЫП ТАСТАП, ТҮРЛІ ІШІМДІК ЖӘНЕ ТАМАҚТАР ТАСЫП ЖҮР. Кейде

1) Холуп — қызметкер, құл сыяқты адам.

қара көзді шалдұарлар аппақ қолымен бүйректі, жемісті халықтың ортасына қарай лақтыратын. Топтанған ашрышарылар бастарынан шляптыларын алып- тоса қоятын, мұны көргенсоң ұзын бойлы шляхтич үстінде түсі оныңқыраған алтын баулы қызыл шапаны, мойнын созып, қолының ұзындығымен пайдаланып бірінші болып жармасатын; алған олжасын қайта-қайта сүйіп кеудесіне басып, сонсод аузына салатын. Балконның астындағы салбырап тұрған хапастағы қаршығада алаңға қараушының бірі басын бір жағына қыйсайтып, аяғын көтеріп, одағы өз шамасынша халыққа көз салып отыр. Көпшілік бір мезгілде кенеттен шу ете қалды, жан жақтан: «Әкеле жатыр! Әкеле жатыр! Козактарды қарадар!» деген дауыстар естілді.

Тутқындар жалад бас, шаштары жалбырап келе жатыр. Сақалдары да өсіп кеткен; олар қорықпастан, шошынбастан жүріп келеді, бойларында такаббар өркеу. Делік бар сыяқты; асыл шуғадан тіккен киімдері тозған, бой-бой болып үстерінде жалпылдап жүр; олар халыққа қараған да жоқ, тәжім де еткен жоқ. Бәрінід алдында Остап.

Өзінің Остапын көрген уақытта, қарт Тарастың сезімі, ойы қалай құбылғанын кім білсін? Сол сағатта оныд жүрегі қандай халде болды екен? Остапқа Тарас топтың ішінде тұрып қарап, жүріс-тұрысының бірде-бірін қапы жібермей кезін тігуде. Тутқышдар өлтірілетін жеріне жетті. Остап тоқтады. Бул салмақты ыдыстыд дәмін бірінші болып тату кезегі Остапка келіп тұр. Ол жолдас-Тарына қарады да, қолын көтеріп, дауыстап былай деді: «Жаратқан алла, мынау одбаған еретиктерге христианның әлсіреген даусын естірте көрме, біздід бірде біріміз қыдқ етіп дыбыс шығармайтын болайық!» • Соны айттыда ол эшафотка¹⁾ қарай жақындады.

1) Эшафот — кіші асып өлтіретін жер.

«Жарайсын, улым, жарайсын!» деді Бульба ақырына ғана, ақшыл тартқан басын салбыратып түсіріп жіберді.

Палач Остаптың үстіндегі боршаланған киімін жулып алды; қолы мен аяғына әдейі істеген станокке таңды, сонсоң... естіген жанның тебе шашы тік турарлық керемет азапты айтып, оқушыларды көңілін бузғанда қайтеміз.. Ондай мейрімсіз салт сол замандағы каталдықтан, адам адамшылық дегенді елемей, өмірі қан төгумен болып, батыл ерліктер жасап, соныд жалынында пісіп шыңдалған өркеуделіктен туған ғой. Заманның ағымына бағынбай, мұндай қатал, масқарашылыққа қарсы болған санаулы адамдар ол кезде күшін бекер сарп еткен. Ойына ақыл мен сананың сәулесі енген король мен рыцарь мұндай қаталдық қозақ ұлтының өшпенділік ыза-сын арттыра беретінін біткенінде елтипатқа алынбады. Корольдің қудреті, ақылгөйлердің дана пікірлері тәртіпсіздікке, мемлекет басындағы магнаттардың ұрдажық мінездеріне қарсы тура алмайтын; магнаттардың алды-артын абайламай іс істеуінің, болашақты болжау деген естеріне кіріп шықпауының, баланың мінезіндей өркөкіректігінің, түкке тұрмайтын тақаббарлығының нәтижесінде сейм үкімет басқару орны емес, келемежге айналған. Остап азап пен қорлыққа, айнымас алыптай-ақ, төзді. Тіпті қол, аяғының сүйегін қыратып, сынған сүйектің сытырлаған даусы үнсіз тұрған топ жұртқа түгел естіліп, панның қыздары дәті шыдамай теріс карап кетіп жатқанда ыңырсу, үн шығару деген Остапта болған жоқ; үнсіз қасарған қалпымен бетіне түк өзгеріс енген жоқ. Тарас топтың ішінде, басы темен түскен, әйткенмен көз карау әлпінде көтерілділік, мен-мендік бар, улының қайсарлығына айызы қанып: «Жарайсын, улым, жарайсын!» деп қояды.

Ең ақырғы өлім азабына таянған кезде, Остаптың қайраты саркылған сыяқты керінді. Кезін тігіп ол айнала карады: Құдайым! Бәріде жат, бәріде ушырап көрмеген

жандар! Өлтіріп жатқанда тым кұрыса жақын, жаны ашыр жанның біреуі болсайшы. Әрине ол әлсіз анасыяың адырап, есінен танып жатқанын, яемесе жаң олдас жарының аққула шашын жулып, қанды жасын төккенін көргісі келмейді; Остаптың қазір адсап, қумартқаны жан тапсырар шағында толғамы кед, дана сөз айтып, көңілін жайландыратын ер жүректі адам. Ол күшпен барып қулап, жан жүйесі зарығып: «Батько! қайдасын сен? Естимісін менің үнімді?» — деді.

«Естіп турмын!» деген дауыс үнсіз тұрған халықтың ортасынан саңқ етті, миллиондаған халық бір кісідей селк ете қалды. Салт атты әскерлердің бірсыпырасы топтың ішін тіміскіп қарай бастады. Янкель, елі жандай, қуп-қу болып кетті, солдаттар аулағырақ кеткен кезде, **зәре** жоқ, қалтырап, Тарасқа қарайын деп артына **бұрылса**, Тарас маңында жоқ, езсіз-түзсіз кете барыпты.

XII

Тарас акыры хабарсыз кеткен жоқ. Украинаның шекарасыда козактың жүз жыйырма мың әскері пайда бола қалды. Бул анау-мынау олжа табуға немесе татарларды қууға аттанған жеңіл-желпі әскер емес. Жоқ, бул көтеріліп отырған бүкіл ұлт, үйткені төзе-төзе халықтың төзімі тозды. Көтерілгендегі максаты кек алу, адамгершілік правосын мазакка салғандығы үшін, кемітіп маскара лағаны үшін, дінді және ата-бабадан келе жатқан салтты корлағаны үшін, шіркеуді балағаттағаны үшін, жат елдің пандарының зорлық-зомбылығы үшін, канағаны үшін, уния қурғаны үшін, христиан жерінде жидтердід билік қурған сумдығы үшін, кашаннан бері козактарды жүрегінде тунып, кегін қайрап жүргендердің бәрі үшін **кек** алу. Козактарды сансыз қолын жаста болса батыл миезді Гетман Острианица ¹⁾ бастады. Острианицаның жа-

1) Гетман Острианица — XVII ғасырдағы козактардың Польшаға қарсы қыймылында басшы болған көсемдерінің бірі. 1638-ж. Варшавада өлтірілген.

Иында көпті көрген көне, пісій, катып, жатылған ақылшысы, қарт жолдасы Гуня болды. Он екі мың адамы бар полктарды сегіз полковник бастап жүрді. Генералдық екі есаул және генералдық бунчужный¹⁾ гетманның артында келе жатты. Генералдық хорунжий бас туды бастады, толып жатқан баска тулар мен жалаулар аулақта желпілдеп келе жатты; бунчукшінің жолдастары бунчуктерді алып жүрді. Қолда баска чинді адамдарда көпте, полктың керуендік, әскерлік жолдастары, полк қатшылары және онымен бірге жаяу және атты отрядтар, жолдан қосылған, өзі тіленіп кіргендердің саныда әскер қатарындағы козактармен бірдей болып кетті. Жер жердегі козактар бас көтеріп, Чигриннен, Переяславтан, Батуриппан, Глуховтан, Днепрдың төменгі жағынан және жоғарғы ағысының бойынан, барлық арал атаулысынан козактар топ-топ болып келді. Сансыз атпен, есеп жетпей көп арба кед даланы алып шұбады. Бул козактардың арасында, атаулы сегіз полктың ішінде адамдары іріктелген бір полк бар: ол полкты бастаушы Тарас Бульба. Басқаға Караганда қай жағынан болсада оның жолы үлкен болды, жасының еңкейіп қалғандығы, тәжрибесінің молдығы, әскерді бастай білуі, жауға өшпенділігінің ерекше басымдығы — қай жағынан болсада ол өзгеден асып түсті. Тарастың жауға шектен аскан каталдығы мен қаһарлылығы тіпті козактарды өздеріне де оғашырақ көрінді. Шашы аппақ бола тура өртеу, отқа салу, дараға асу, деген сөздер ғаяа шығатын Тарастың аузынан; әскер кеңесі болғанда Тарастың берер ақылы тып-тыйпыл қып қырып салу болатын.

Козактар ерлік көрсеткен урыс атаулының бәрін сыйпаттаудың, жорықтың біртіндеп дамуын сыйпаттаудың хажеті жоқ: муның бәрі жыл оқыйғасын тіркейтін кітап-

1) БУНЧУК — гетманның әкімшілік белгісі (баяған құрықша ағашқа қызыл баумен байлаған жылқынық ақ қылы). Генералдық бунчужный — бунчукті сақтаушы адам.

тарда жазулы. Дін намысы үшін басталған орыс елінің серпімі қандай болғаны жұртқа белгілі. Діннен күшті күш жоқ. Ол — адам жеңбес және айбатты, ол толқынды, дауылды тедіздід ортасында қазарып, толқымай тұрған қыя тас сыяқты. Оның көрікке таласқан тіп-тік қабырғасы тедіз түбінің нақ ортасынан шыққан, онда жарықшак жоқ, тұтаст бір тастан жаралғандай. Ол кайдан қарасанда көрініп турады, жанынан жанап өтіп, бірін бірі куып, жанталасып бара жатқан толқынның көзіне ол тайсалмай тура қарайды. Бұған соқтыққан кемеңід халы мүшкіл! Ондай кемелер күл-күл болып, жодқадай ушады, үстіндегінің бәрі суға карык болады, шексіз ауа суға кетіп бара жатқандардың бакырған даусымен жаңғырығып бітеді.

Босанған қалалардан Польша гарнизондарының қалай қашқандығы жыл окыйғасын тіркейтін кітаптарда сыйпатталған; арсыз арендатор жидтердід дарға қалай асылғаныда онда бар; патшаныд од тізесінен орын алған гетман Потоцкий сан қолды сайласада козактардыд қайтпас күшіне қарсы туруга жарамағаныда онда баяндалған; талкандалып жеңіліп, өкшелеп куған козактардан коркып, әскерінің бар тәуірін бір кішкене өзенге суға кетіріп алғаны; Полонный деген местечкеде¹⁾ козактардыд айбатты полктары Потоцкийдың қолын қамап алып, амалы қурыған сод Польшаныд гетманы козактардыд қандай тілегі болсада король және мемлекет бастықтары тарапынан қанағаттандыруға, козактардыд бұрынғы барлық праволарын лоне кадірлілігін қалпына түсіруте ант етіп уәде берген болатын, осының бәріде тарих кітабында жазулы. Алдауға көне қоятын козактар емес, поляктардың уәдесінің қанша байымды екенін олар жақсы біледі. Егерде сол местечкеде жатқан орыс духовенствосы²⁾ ара түсіп, амая алып қалмаса, Потоцкий өзінің

1) Местечке — поселок, қалаға жуық елді пункт.

2) Духовенство — дін басылары.

алты мындық арғымағының үстінде алшақтап, пан қыздарын қумарландырып, мырзалардың іштерін күйдіріп жүрмес еді, сеймде ауыздыға сөз бермей, сенаторларды сыйлап сайран салмас еді. Қолдарына икондары¹⁾ мен крестерін устал үстеріне жарқыраған алтынды шекпендері кийіп архиерей бастаған поптар топтанып карсы шыққанда козактар басын иіп, бөріктерін алысты. Корольдев төменгілердің ішінен олар қызу үстінде еш адамды сыйлай қоймас еді; ал, өздерінің христиан шіркеуіне карсы шыға алмады, өз духовенствосын сыйлады. Христиан шіркеулерінің барлығына еркіндік беру, ескі жаулықты естен шығару, козак жауынгерлеріне жәбірлік істемеу туралы Потоцкийден антпен уәде алып босатуға гетман мен полковник көнді. Бул бітімге бір полковник кана көнбеді. Ол полковник Тарас еді. Басынан бір уыс шашын жулып алып, ол айғайды кеп салды.

«Әй гетман, әй полковник! Булай қатын ісін істемедер! Ляхтарға нанбаңдар, сатып жібереді бул иттер!» Полк қатшысы келісімнің жобасын жазып беріп, гетман әкімдік қолын қойып бекіткен уақытта, Тарас үстіндегі ак алмасын, қымбат бағалы таңдамалы асылдан істеген түрік қылышын сыпырып алып, қолға устаған асадай, тізесіне салып екі бөліп, екеуін екі жаққа алысқа лақтырыш жіберіп, былай деді: «Қош болыңдар! Мына қылыштың екі басы енді қосылмайды, енді олар бірігіп бір қылыш болмайды, сондай-ақ, жолдастар, біздағы енді қайтып бул дүниеде көріспейміз! Менің қосқасқан сөзімді естерінде устаңдар!...» (Осы сөзді айтқанда оның даусы көтеріліп, жоғары шарықтап, айтып болмастық күш * біткевдей болды — отырғандардың бәріде ғайыпты болжап сөйлеген сөзден қаймығып қалды). «Жаң тапсырар сағатта мені естеріңе аларсыздар! Бітім мен тыйыштықты байсалды қып сатыш алдық, деп ойлайсыздар ғой? Енді пандық

1) Икона — құдай.

курамыз деп ойлайсыздар ғой? Пандықты баска жолмен курарсыздар: гетман. сенің бас терінді сыпырып алар! Бояуы кеткен шүберектей іліп кояр, сөйтп ол көрінген базарда көрме болар! Пандар, сендерде бастарыңа ие бола алмассыздар! Егер бәрінді, қойдай қамап, тірідей казанға салып жидітпесе, тас камауда, сулы погребте жатыға шірірсіздер!»

«Ал, жігіттер, сіздердің!» енді ол өзінің полкына бетін бұрып: «Қайсың өз ажалыднан өлгің келеді? Пештің артында, қатынның төсегінде жатып емес, арақжанының босағасында, өлімтікке уқсап, шарбактың түбінде жатып та емес, сүйіктісімен жатқан жігіттей, бәрід бір төсекте козактың адал абройлы өлімімен деп айтамын! Немесе үйге кайтып, дінсіздер жолына түсіп, Польшаның ксенділерід арқаларыңа мінгізіп тасығыларыд келе ме?»

«Сенімен боламыз, пан полковник! Сенімен бірге боламыз!» деп айғайды салысты Тарастың полкындағылар, жан-жақтан да жүгіріп келіп оларға қосылып жатты.

«Менімен болуды тілесендер, болыңдар!» деді Тарас, бөркін түсіріп баса киіп, қосылмай сыртқары турғандардың бәріне алая қарады, аттың үстінде отырып жөнделіп алып, өзіне ергендерге айғайды салды: «Бізді ешкім бадырақтап, сөге алмайды! Ал, жігіттер жүріңдер католик-Тарастың әлуегіңді қорқыт!» Атын бауырлап тартып-тартып нап, бұлқынып-бұлқынып байқап еді. Амамы арба кетер, бұрынғы кездегідей, шашылып кала қолыңды сыпыра «Ай, кәрілік-ай, кәрілік-ай!» деді де ақсақалды қарт Тарас жылап коя берді. Бірақ кінә кәрілікте емес еді, күш күшке мукалып жатыр еді. Тарастың қол-аяғына жармасқандардың саны отызға жуықта. «Іліндід бе, кузғыным!» деп айғайласты ляхтар. «Енді бұл итке сыйды калай көрсетудің амалыд ойлап табу керек»— десті. Ақыры гетманның руқсаты бойынша Тарасты бүкіл топтың алдында отқа өртеуге ұйғарды. Дәл сол жерде басына жай түскен ку ағаш бар еді! Темір шынжырмен Тарасты ағашқа тадып, байлады, қолын ағашқа темір

айуандық іс істеп іргелі сановниктері ¹⁾ мен коса гетман-ның басын поляктар ағаштың басына ілді.

Ал, Тарас не істеп тынды? Тарас өзінің полкышен жүріп бүкіл Польшаны кезіп, сайранды салды, он сегіз каланы, қырыққа жуық костелды өртеп, Краковқада таянып калды Шляхтылардың талайын қырды, қазналы тамаша замоктарды бірсыпырасын талады, пандардыд вогребтерінде ғасырлар бойы сақталып тұрған арақ-шарап, балдарды козактар судай салырып ішіп, қалғанын далаға төкті; коймадағы асыл ыдыстарды, киімдерді, сукноларды тіліп-тіліп, талқандап, отқа жақты. «Ешнәрсені де аямаңдар!» дей берді Тарас оқтың-оқтың. Қарақасты пан қыздарын, жеудесі, апшак қардай, ақша жүзді аруларды да козактар аяған жоқ, алтарьға жасырынсада ол жазғандар жанын сақтап қала алған жоқ, Тарас оларды алтарімен қоса өртеп отырды. Ақша қардай талай нәзік қолдар лапылдаған жалынның ішінде жан таласып ербендеп жүргені талай рет көрінді, отта шыққан сулу—кулында қулыны шығып шырғарған даусын естігенде бауыры суық кара жер сілкінгендей, даланыд шөбі аянышты сезімге шомып, басын иер еді. Ал, мейрімсіз козактар ешгемеге қараған жоқ, көшеде жүрген жудырықтай балаларды устап алып, әке-шешесімен бірге отқа өртеді. «Қаскүнем ляхтар, мұның бәрі асына жумсап жатпайды, енді олар бірі-бірімен болмайды, сондай-ақ, жолдастар, рас. Осы енді қайтып бұл дүниеде көріспейміз! Менің коштасқая сөзімді естеріңде устаддар!...» (Осы сөзді айтқанда оның даусы көтеріліп, жоғары шарықтап, айтып болмастық күш біткендей болды — отырғандардың бәріде ғайыпты болжап сөйлегев сөзден қаймығып калды). «Жан тапсырар! сағатта мені естеріде аларсыздар! Бітім мен тыйыштықты байсалды қып сатып алдық, деп ойлайсыздар ғой? Енді пандық

1) Икона — **құдай**.

кутқарып отырды. Неше дегенмен, Потоцкий бул жолы мойнына жүктегөн міндетті атқарды; жалықтастан қуып отырып, Днестрдің жағасында, дем алу үшін ескі қорғанда аялдап жатқанда Тарастарды қуып жетті.

Днестр өзенінің нақ жарында бул қорғанның кезеттенген бөгеттері, ойырылған қабырғаларының қалдықтары кәрініп тұратын. Қорғанның қыяланған биік төбесінің үсті толып жатқан тастың, кірпіштің сынығы болатын, омырайылып өзеннің тұңғышына қулай кетуге бейім тұратын. Қорольдың од тізесінен орын алған гетман Потоцкий козактарды осы жерде келіп қоршады. Кірпішті, тасты тынымсыз лақтырып, козактар төрт күн бойы арпалысып соғысты. Ақыры қорлары да, күштері де сарқылған соң, Тарас жаудың тобын бұзып етіп қашуға бел буды. Козактар етіп те қалып еді, астарына мінген жүріктері бул жолы да қутқаратын еді, бірақ құйындап шауып келе жатқанда Тарас кенеттен айғайды салып тоқтай қалды «Тоқтаңдар! Темекісімен қорқорым түсіп қалды, қаскүнем ляхтарға қорқорымды олжаландырғым келмейді». Қарт атаман еджейіп, қалың шөптің арасынан қорқорын іздеуге кірісті, бул қорқор теңізде де, құрғақта да, жорықта да, үйінде де оны аңыраспас жан жолдасы еді. Сүйтіп жүргенде топтанған жау қаптап келіп, Тарастың әлуетті иықтарына қолды салды. Күшін жыйнап, булқынып-булқынып байқап еді, жармасқан гайдуктер, бұрынғы кездегідей, шашылып қала қойған жоқ. «Ай, кәрілік-ай, кәрілік-ай!» деді де ақсақалды қарт Тарас жылап қоя берді. Бірақ кивә кәрілікте емес еді, күш күшке мұқалып жатыр еді. Тарастың қол-аяғына жармасқандардың саны отызға жуықта. «Іліңді бе, күзғыным!» деп айғайласты ляхтар. «Енді бұл итке сыйды қалай көрсетудің амалың ойлап табу керек» — десті. Ақыры гетманның рұқсаты бойынша Тарасты бүкіл топтың алдында отқа өртеуге ұйғарды. Дәл сол жерде басына жай түскен қу ағаш бар еді! Темір шынжырмен Тарасты ағашқа таңып, байлады, қолын ағашқа темір

шегемен шегеледі, бәріне көрінгендей етіп жоғары көтеріп, астына отты маздатып жақты. Бірақ, Тарастың көзі отта болғад жоқ, өзін өртеуге жағылып жатқан отта оның жұмысы болғад жоқ, ол бар ықыласымен жаудыа қуғынынан кутылу шарасын істеп козактардыд атысып жатқан жағына қарауда болды; жоғарыдан қараған оғав бәріде, алақандағыдай, айқын көрініп турды. «ЖігітТер-ау тезірек!» деп айғайлады Тарас: «орманның аржағындағы дөңесті алыддар, оны алуға жаудыд тісі батпайды!» Бірақ, амал не, оның сөзін жел естіртпейді. «Ай осылар қырылады-ау, аққула қырылады-ау!» деді ол жаны түршігіп, сүйттіде төменде жарқырап жатқан Днестрдің суына қарады. Қуаныш оты көзінде жарқ етіп жанғандай болды. Бұтаның тасасынан шығып келе жатқан төрг кайықтың тумсығын көріп, даусының жеткенінше айғайды салды. «Жағаға қарай барыңдар! Жағаға қарай, жігіттер-ау! Сол жақтағы жолмен жардан төмен түсіңдер! Жағада қайықтар тұр, арттарыңнан ешкім куа алмас үшін қайықтың бәрін ала кетіңдер!».

Бұл жолы жел екінші жақтан соғып козактарТарастың сөзін түгел естіді. Мундай ақыл бергені үшін ляхтардың біреуі оны басқа балтаныд желкесімен салып кеп жіберді, Тарастың көзі бұлдырап, дүние төңкерілгендей болыш кетті.

Козактар жардың астындағы жолмед қуындатып жөнелді, қуғыншылар да иықтап қалмай келеді. Байқаса, жолдың булжағы, оралымы көп екен. «Жолдастар Мынаның жөні келмеді!» десті бәрі, қабақ қаққандай тоқтай қалысты, камшыларыға көтеріп алып, ысқырып қалысып еді, — астарыша мінген татар қаптары аяқтары жер баспай, жыланша созылып, жардан қарғып, Днестрдың суыва күмп беріп—түсті де кетті. Тек екеуі ғана өзенге жете алған жоқ; биіктен тасқа қулап, тіпті үн шығаруға да муршалары келмей, ат-матымен мәңгі-бақи сол арада қалып отырды. Ал, козактар

Бұл кезде өзенде жүріп қайықтарды шешіп алумен болды. Козактардыд оқыс кыймылына тадданып, ляхтар тік жардыд басына келіп тура қалысты; қарғыймыз ба, жок па? деген ойға келісті. Лепірген кызу қанды бір жас полковник, баяғы Андрийдің жүрегіне от салатын сулу қыздың туған ағасы, көп ойланып турмастан, козактардыд артынан атын борбайлап түсе қалды. Бірақ, өзенге жете алмай, әуеде үш үйіріліп барып, тік жартазқа былш ете түсті. Тік жардың қырлы тасы оныд дал-далын шығарды, мыйы қанымен араласып, төңірегіндегі буталарға шашырап келіп жабысты.

Сокқыдан кейів есін жыйып, Тарас кезін ашса, козактар қайыққа мініп, аулакта есіп бара жатыр екен; жоғарыдан жауған ок оларға жетпей тур. Карт атаманның көзі қуанғаннан тұл-гүл жайнады.

«Кош болындар, жолдастар!» деп айғайлады Тарас жоғарыда турып: «мені естеріңнен шығармандар, алдағы жазғытуры тағы келіп, бул жерде тамашалап сайранды салындар! Періден жаралған ляхтар не бітірді? Дүниеде козактар коркып, жасқанарлық нәрсе бар ма, ойландаршы? Тура турындар, православиялық орыс дінінің не екедін білетін күн туар. Жырақтағы, жуықтағы халыктар қазірдің өзінде-ақ сезіп отыр: орыс елінід өз патшасы нығайып, жетіліп келеді, дүниеде оған карсы турып, бағынбай калатын күш жок!..» Бұл кезде от дауылдап, Тарастыд аяғын шарпып, ағашты өрлеп жана бастады... Бірақ, жер жүзінде кандай от, кандай азат, кандай күш болсада, орыстыд күшіне барабарда келмейді, оны муқатада алмайды.

Днестр кішкене өзен емес, оныд иірімі де көп, қалың қамысы да, саязыт да, тұңғыйық тереңі де көп, аккудың сыңқылдаған даусымен жадғырыккан өзеннің айкын айнасы жаркырап жатыр, ер кеуде суксырлар қалықтап аспанды капталдап ағып барады, оныд жарға ұйлыға шыққан қамысында шінкілдек те, кызыл жемсаулы кызқалдақ та, баска кустарда көп-ақ. Козактар қос тутка-

лы қайықпен тоқтамай жүзіп, еспені тез есіп, саяз жерді аулактан орап кетіп отырып, ушқан кустарды үркітіп келе жатып бар сөз қылғандары өздерінід атаманы болды.

Н. В. Гоголь
ТАРАС БУЛЬБА
(На казахском языке)

Издание **КазОГИЗа**

Ответ. редакт. *Жі, Есбатыров.*

Подписано к печати **16/VI** 1945 г. **УГ01627** Издательский **№ 174**.
Объем 9,5 п, л. Уч.-авт. л 7,125. Тираж 10000. Цена 5 р.

г. **Алма-Ата**, Гостипография **№ 1**. 3 «. **№ 792**